THE

GITAGOVINDA,

A POEM

BY

JAYADEVA GOSWAMI

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College.

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1882.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

गीतगोविन्दकाव्यम् ।

श्रीजयदेवगोस्वामिविरचितम् ।

बि. ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितटीकासमेतम् ।

कलिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वती यन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८८२

THIS WORK

IS DEDICATED TO

HIS HIGHNESS MAHARAJAH
LACHMISHWAR SING BAHADUR

OF

DURBHANGA.

IN

ACKNOWLEDGMENT OF THE
DEEP INTEREST SHEWN BY HIS HIGHNESS
FOR THE ADVANCEMENT OF SANSKRIT LEARNING

AND

OF THE LIBERAL PATRONAGE AFFORDED TO THE
CAUSE OF SANSKRIT LANGUAGE BY THE
ANCESTERS OF HIS HIGHNESS,

WITH DEEP REGARD AND ESTIMATION

BY

JIBANANDA VIDYASAGARA. B. A.

the Commentator.

केशव ! धृतवामनरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ५ ॥

क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापं
स्नपयसि पयसि शमितभवतापम् ।
केशव ! धृतभृगुपतिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ६ ॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमौलिबलिं रमणीयम् ।
केशव ! धृतरघुपतिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ७ ॥

म्बुद्धौ हे पदनखनीरजनितजनपावन ! पदनखात् जातेन नीरेण गङ्गाजलेन जनितं जनानां पावनं पवित्रता येन विष्णुपादोद्भवा गङ्गेति स्मरणात् अत एव हे अद्भुतवामन ! अलौकिकवामनमूर्त्ते ! विक्रमणे पादक्रमेण त्रिभुवनाक्रमणे अत्र विक्रमणशब्दात् करणार्थे अव-लोकि सामान्यमात्रत्वात् करणे तृतीयाविधानेऽपि अधिकरणविवक्षया सप्तमी । बलिं दैत्यराजं छलयसि प्रतारयसि । पुरा किल भगवान् विष्णुर्वामनरूपेण त्रिपादभूमियाचनया त्रिलोकाधिपतिं बलिं प्रतार्य्य त्रैलोक्यम् इन्द्राय दत्तवानिति पौराणिकी कथानुसन्धेया । अत एव अद्भुतेति वामनविशेषणं कोपयितुमित्यलम् । अन्यत् पूर्व-वत् ॥ ५ ॥

क्षत्रियेति । हे धृतभृगुपतिरूप ! धृतं भृगुपतेः परशुरामस्य रूपं येन तत्सम्बुद्धौ, क्षत्रियाणां रुधिरमये शोणितरूपे पयसि जले अपगतानि पापानि यस्य तत् अत एव शमितः भवस्य संसारस्य तापो यस्य तथाभूतं जगत् स्नपयसि । पुरा भगवान् भार्गवः पितृवधामर्ष-दीपितः क्षत्रियकुलानि निहत्य तेषां रुधिरजलेन पितॄन् तर्पया-मास तज्जलेन च लोकाः स्नाताः तत्स्नानेन पापरहिता बभूवुरिति पौराणिकी वार्त्ता । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

वितरसीति । हे धृतरघुपतिरूप ! धृतं रघुपतेः रामस्य रूपं येन तत्सम्बुद्धौ, रणे दिक्पतीनाम् इन्द्रादीनां कमनीयं वाञ्छनीयं

प्रथमसर्गः ।

वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं
हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ।
केशव ! धृतहलधररूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ८ ॥
निन्दसि यज्ञविधेरहह ! श्रुतिजातं
सदयहृदयदर्शितपशुघातम् ।
केशव ! धृतबुद्धशरीर ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ९ ॥
म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालं

दिक्षु दशसु रमणीयं शोभाकरं दशमुखस्य रावणस्य मौलिबलिं दशमुखोपहारं वितरसि ददासि अन्यत् पूर्ववत् । पुराकिल भगवान् रामरूपेण रावणस्य दश शिरांसि छित्वा देवान् सन्तोषयामासेति कथात्रानुसन्धेया ॥ ७ ॥

वहसीति । हे धृतहलधररूप ! धृतं हलधरस्य बलरामस्य रूपं येन तत्सम्बुद्धौ, त्वं विशदे शुभ्रे वपुषि जलदाभं नीलम् अत एव हलस्य लाङ्गलस्य हत्या आघातात् या भीतिः तया मिलिता शरणपतिता शरणागता इति भावः या यमुना तस्याः भा इव भा दीप्तिर्यस्य तादृशं वसनं वस्त्रं वहसि धारयसि, बलभद्रस्य नीलाम्बरत्वात् यमुनाजलस्य च नीलवर्णत्वात् वसनस्य तथात्वेनोपमितिरिति बोध्यम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

निन्दसीति । हे धृतबुद्धशरीर ! धृतं बुद्धस्य शरीरं येन तत्सम्बुद्धौ, अहहेति दयाव्यञ्जकमव्ययं सदयेन हृदयेन दर्शितः पशूनां घातो यस्मिन् तथोक्तं यज्ञविधेः क्रतुविधानस्य न तु अपरांशस्य श्रुतिजातं 'पशुना रुद्रं यजेत मासायालभेतेत्यादिकं' वेदवाक्यसमूहं निन्दसि यतः अहिंसाया एव परमधर्मत्वेनानुमोदितत्वादिति भावः । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

म्लेच्छेति । हे धृतकल्किरूप ! धृतं कल्किरूपं येन तत्सम्बुद्धौ,

धूमकेतुमिव किमपि करालम्।
केशव! धृतकल्किशरीर! 'जय जगदीश! हरे'! ॥ १० ॥
श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारं,
शृणु सुखदं शुभदं भवसारम्।
केशव! धृतदशविधरूप! 'जय जगदीश! हरे'! ॥ ११ ॥

इति गीतगोविन्दे प्रथमः प्रबन्धः।

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते।

त्वं म्लेच्छानां वेदबाह्यानां दुराचाराणां जनानां तथाचारं गोमांस-भक्षको यत्र विरुद्धं बहु भाषते। सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयत इति; निवहाः समूहाः तेषां निधने निधनार्थं निमित्तार्थे सप्तमी धूमकेतुमिव औत्पातिकताराविशेषमिव किमपि अनिर्वचनीयं करालं भीषणं करवालं असिं कलयसि धारयसि। अन्यत् समानम् ॥ १० ॥

श्रीजयदेवेति हे धृतदशविधरूप! धृतं दशविधं रूपं येन तत्सम्बुद्धौ। हे केशव! जगदीश! हरे! त्वं जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व। हे भक्तजन! उदारं महार्थयुक्तं सुखदं शुभदं कल्याणावहं भवस्य संसारस्य सारम् इदम् उक्तरूपं श्रीजयदेवकवेः उदितं भाषितं शृणु ॥ ११ ॥

इति गीतगोविन्दे प्रथमः प्रबन्धः।

अथ पुनः संक्षेपेण दशावतारान् वर्णयन् तस्मै पूर्वोक्त भक्त्या बाह्य वेदानिति। वेदान् प्रलयजलधिमग्नान् उद्धरते मीनरूपावेशवते; जगत् निवहते पृष्ठेन वहते कच्छपरूपाय इत्यर्थः; भूगोलं भूमण्डलं उद्बिभ्रते दशनेन अग्रे तोलयते वराहरूपाय इत्यर्थः; दैत्यं हिरण्यकशिपुं दारयते नखैर्विदारयते नरसिंहरूपाय इत्यर्थः; बलिं 'दैत्यपतिं'

दिनमणिमण्डलमण्डन! भवखण्डन! ए
मुनिजनमानसहंस! 'जय जय देव! हरे'!॥ २॥
कालियविषधरगञ्जन! जनरञ्जन! ए
यदुकुलनलिनदिनेश! 'जय जय देव! हरे'!॥ ३॥
मधुमुरनरकविनाशन! गरुडासन! ए
सुरकुलकेलिनिदान! 'जय जय देव! हरे'!॥ ४॥
अमलकमलदललोचन! भवमोचन! ए

ध स ध नि ध प ध ध प ग प पा ग मा ग रि म रि रि स ध प स स। इति दाक्षिणात्यगुर्जरीलक्षणम्। प्रथमप्रबन्धोत्तरम्।

दिनेति। दिनमणेः सूर्यस्य मण्डलं मण्डयति भूषयतीति तत्-सम्बुद्धौ ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्तीति स्मरणात्। भवं संसारं खण्डयति छिनत्तीति तत्सम्बुद्धौ, संसारबन्धनमोचक! मोक्षद इत्यर्थः. तथा मुनिजनानां मानसं चित्तं मानसं तदाख्यं सर इव तत्र हंस! अवतारविशेषः। अथ च तदाख्य परमहंस-स्वरूप!। अन्यत् समानम्॥ २॥

कालियेति। कालियं तदाख्यं विषधरं पन्नगं गञ्जयति दम-यतीति तत्सम्बुद्धौ, जनान् रञ्जयति सन्तोषयतीति तत्सम्बुद्धौ तथा यदुकुलान्येव नलिनानि पद्मानि तेषां दिनेशः सूर्यः तत्सम्बुद्धौ हे यदुवंशवर्द्धन! इत्यर्थः, अन्यत् पूर्ववत्॥ ३॥

मध्विति। मधुश्च मुरश्च नरकश्च ते मधुमुरनरकाः तेषां विना-शन! गरुडः आसनं यस्य तत्सम्बुद्धौ, गरुडवाहन इत्यर्थः तथा सुराणां देवानां कुलं सुरकुलं तस्य केलिः क्रीडाविहारः तस्य निदान! कारण! असुराणां निधनेन तेषामकुतोभयत्वादिति भावः। अन्यत् समानम्॥ ४॥

अमलेति। अमले मलशून्ये कमलदले इव लोचने यस्य तत्सम्बुद्धौ

मङ्गलमुज्ज्वलगीतम् 'जय जय देव ! हरे' ! ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रबन्धः ।

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलग्न-
काश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ।
व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गखेद-
स्वेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥ १ ॥

अथ तृतीयप्रबन्धः ।

वसन्ते वासन्ती कुसुमसुकुमारैरवयवै-
र्भ्रमन्तीं कान्तारे बहुविहितकृष्णानुसरणाम् ।

मङ्गलं माङ्गलिकं उज्ज्वलं सुदम् आनन्दं कुरुते जनयति भक्ताना-मिति शेषः जयत् समाप्तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे द्वितीयप्रबन्धः ।

पद्मेति । पद्मायाः लक्ष्म्याः या पयोधरतटी स्तनपरिसर तस्याः परिरम्भणेन आलिङ्गनेन लग्नं यत् काश्मीरं कुङ्कुमं शोभायै तस्यो-परं दर्शयति भावः । तेन मुद्रितं चिह्नितम् अत एव व्यक्तः रागः लोहितानुरागः यत्र तादृशमिव तथा खेलन् यः अनङ्गः कामः तेन यः खेदः सुरतायास इत्यर्थः तेन स्वेदाम्बुपूरो घर्मजलप्रवाहो यत्र तथाभूतं मधुसूदनस्य नारायणस्य उरः वक्षः वः युष्माकं प्रियं अनु-पूरयतु विदधातु इत्यर्थः ॥ १ ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजाजगौ गः ।

इदं मङ्गलगानं प्रबन्धमवतारयति वसन्त इति । काचित् सह-चरी सखी वसन्ते काले वासन्तीकुसुमैः माधवीपुष्पैरिव सुकुमारैः सुकोमलैः अवयवैः करचरणादिभिरङ्गैः विशेषेण ललिता । कान्तारे दुर्गमे वने इति निविडे वर्त्मनि इत्यर्थः भ्रमन्तीं, बहु यथा तथा विहितं

नृत्यति युवतिजनेन समं सखि! विरहिजनस्य दुरन्ते ॥१॥
ध्रुवम् ।

उन्मदमदनमनोरथपथिक-
वधूजनजनितविलापे ।
अलिकुलसङ्कुलकुसुमसमूह-
निराकुलबकुलकलापे 'विहरति' ॥ २ ॥

मृगमदसौरभरभसवशंवद-
नवदलमालतमाले ।
युवजनहृदयविदारणमनसिज-
नखरुचिकिंशुकजाले 'विहरति' ॥ ३ ॥

वसन्ते [illegible] माधवे, मधुकराणां भ्रमराणां निकरैः पुञ्जैः करम्बिताः मिलिता ये कोकिलाः तैः कूजितं कूजनपूरितं कुञ्जकुटीरं लतादि-वेष्टितमण्डपं कुञ्जं यस्मिन् तथाभूते तथा विरहिजनस्य दुरन्ते वारयितुमशक्ये इह वसन्ते हरिः प्रेमातुरः सन् सखि रसो-दीप्ते वसन्ते हरिः कृष्णः युवतिजनेन समं सह विहरति क्रीडति नृत्यति च ॥ १ ॥

उन्मदेति । उन्मदा उद्भूता मदनमनोरथाः कामाभिलाषाः येषां तादृशाः ये पथिकानां प्रवासिनां वधूजनाः तैः जनितः विलापः यत्र तस्मिन्, तथा अलिकुलैः भ्रमरवृन्दैः सङ्कुला ये कुसुमसमूहाः तैः निरा-कुलाः निःशेषेण व्याकुलाः व्याप्ता बकुलकलापाः यस्मिन् तथाभूते वसन्ते इति शेषः अन्यत् समानम् ॥ २ ॥

मृगमदेति । मृगमदस्य कस्तूरिकायाः यः रभस वेगः अति-शय इत्यर्थः रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः तस्य वशंवदा आयत्ता अनु-कारिण्योऽपि यावत् तथा नूतना दलमालाः पत्र समूहा येषां तादृशाः

विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवर-
श्रेणीश्यामलकोमलैरुपनयन्नङ्गैरनङ्गोत्सवम् ।
स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः
शृङ्गारः सखि ! मूर्त्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति ॥९॥
अद्योत्सङ्गवसद्भुजङ्गकवलक्लेशादिवेशाचल-
प्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डशैलानिलः ।
किञ्चित् स्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदया-
दुन्मीलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः ॥१०॥

विश्वेषामिति । हे सखि ! अनुरञ्जनेन सन्तोषविधानेन विश्वेषां जगताम् आनन्दं जनयन् मुग्धः सुन्दरः मनोहरमूर्त्तिः हरिः मधौ वसन्ते इन्दीवराणां नीलोत्पलानां श्रेणय इव श्यामलानि कोमलानि सुकुमाराणि तैः अङ्गैः अनङ्गोत्सवं कामोत्साहं जनयन् वर्द्धयन् व्रजसुन्दरीभिः अभितः समन्ततः स्वच्छन्दं यथा तथा प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं आलिङ्गितः आश्लिष्टः सन् मूर्त्तिमान् देहवान् शृङ्गारः आदिरस इव क्रीडति शृङ्गाररसस्यापि श्यामवर्णत्वमुक्तं यथा श्यामो भवति शृङ्गारः सितो हास्यः प्रकीर्त्तित इति भरतोक्तं विशेषणद्वय शृङ्गार इति पक्षेऽपि योज्यते इति बोध्यम् ॥ ९ ॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ।

अद्येति । अद्य वसन्ते इदानीं श्रीखण्डशैलस्य मलयाचलस्य अनिलः वायुः उत्सङ्गे मध्यभागे चन्दनतरुक्रोडे वसन्तः ये भुजङ्गाः सर्पाः तेषां कवलेन ग्रासेन यः क्लेशः तस्मादिव भुजङ्गानां वायुभोजित्वं प्रसिद्धम् । भुजङ्गकवलेन विषज्वालाप्रशरीरत्वादिति भावः । प्रालेयेषु हिमेषु प्लवनेच्छया अवगाहनवाञ्छया विषज्वालोपशमनार्थमिति भावः ईशस्य शिवस्य अचलः हिमाचलस्तं अनुसरति गच्छति वसन्ते वायोर्दक्षिण-दिग्वर्त्तिनो मलयाचलात् उत्तरस्य गमनात् उत्तरे च हिमाचलस्य

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामभ्रुवा-
मभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया ।
साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुति-
व्याजादुद्भटचुम्बितः स्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे सामोददामोदरो नाम प्रथमः सर्गः ।

स्थितैरिव समुपमेया । किञ्च क्लिन्नानि कोमलानि रसालानां आम्राणां कोरकेषु शिखरेषु यानि मुकुलानि तानि आलोक्य दृष्ट्वा हर्षोदयात् आनन्दोदयात् पिकानां कोकिलानां कुहूः कुहूरिति यथा स्यात्तथा मधुरा उत्ताना अस्फुटाः गिरः वाचः उज्जृम्भन्ते उद्गच्छन्ति ॥ १० ॥ शार्दूल-विक्रीडितम् वृत्तम् ।

सम्प्रति सर्गसमाप्तौ कवीश्वरः स्वभक्तान् आशिषा संवर्द्धयन्नाह रासेति । प्रेमान्धया प्रेम्णा अनुरागेण अन्धया हतज्ञानया इत्यर्थः राधया कर्त्र्या रासोल्लासभरेण रासोत्सवानन्दातिशयेन हेतुना विभ्रमभृतां विलासिनीनाम् आभीरवामभ्रुवां गोपाङ्गनानां मध्ये अभ्यर्णे समीपे निर्भरं गाढं यथा तथा उरः वक्षः इति शेषः । परि-रभ्य आलिङ्ग्य त्वद्वदनं तव मुखं साधु सुधामयं पीयूषपूर्णमिति गीत-स्तुतिव्याजात् गानप्रशंसाच्छलेन व्याहृत्य कथयित्वा उद्भटम् अतिमात्रं चुम्बितः अत एव स्मितेन मृदुमन्दहासेन मनोहारी हरिः वः युष्मान् भक्तानिति भावः । पातु रक्षतु इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे [illegible] सामोददामोदरो नाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

अक्लेशकेशवः ।

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ
विगलितनिजोत्कर्षादीर्ष्यावशेन गतान्यतः ।
क्वचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रतमण्डली-
मुखरशिखरे लीना दीनाप्युवाच रहः सखीम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमः प्रबन्धः ।

गुर्जरीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

सञ्चरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशं
चलितदृगञ्चलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ।

विहरतीति । हरौ कृष्णे साधारणः अपरनारीसमानः प्रणयो यस्य तथाभूते वने विहरति अपरनारीषु यादृशं प्रेम राधायामपि तादृशमेव वितन्वति सति राधा विगलितनिजोत्कर्षात् निजो यः उत्कर्षः आधिक्यं तस्मात् हेतोः ईर्ष्यावशेन असूयया तथा दीना दुःखिता अपि अन्यतः अन्यस्मिन् क्वचिदपि गुञ्जन्तः ये मधुव्रताः भ्रमराः तेषां मण्डलीभिः श्रेणीभिः मुखरं शब्दितं शिखरम् अग्रभागः यस्य तादृशे लताकुञ्जे लीना तिरोहिता सती रहः एकान्ते सखीम् उवाच । हरिणीछन्दः । नसमरसलागः षड्वेदहयैर्हरिणी मता । इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

गुर्जरीरागेण रूपकतालेन च गीयते । रूपकताले इत्यत्र यतितालेनेति पाठान्तरम् ।

सञ्चरदिति । हे सखि ! मम मनः कर्तृ सञ्चरता उद्गच्छता अधरसुधया मधुरेण ध्वनिना स्वरेण मुखरितः पूरितः मोहनः मनोहरः वंशो वेणुवाद्यविशेषो येन तादृशं चलितः दृगञ्चलः अपाङ्गदर्शनं

"रासे हरिमिह विहितविलासं
स्मरति मनो मम कृतपरिहासं 'ध्रुवम्' ॥ १ ॥

चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशं
प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिरसुवेशं "रासे" ॥२॥

गोपकदम्बनितम्बवतीमुखचुम्बनलम्भितलोभम् ।
बन्धुजीवमधुराधरपल्लवमुल्लसितस्मितशोभं "रासे" ॥३॥

विपुलपुलकभुजपल्लववलयितवल्लवयुवतिसहस्रम् ।
करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नतमिस्रं "रासे" ४

यस्य सः सकटाक्षहरिदर्शनैः, मधुरवक्रोक्तिः मेदुरो यस्य सः तथा कपोलयोर्विलोलौ चपलौ चलौ कुण्डले यस्य सः तत्कृताभ्यां पदाभ्यां कर्मधारयः । तम् इह रासे विहितः कृतः विलासो येन तादृशं तथा कृतः परिहासो येन तथोक्तं हरिं स्मरति ॥ १ ॥

चन्द्रकेति । चन्द्रकेण शिखिचन्द्रकेण चारुणा मनोज्ञेन मयूरशिखण्डकानां शिखिपुच्छानां मण्डलेन वलयितः संवलितः केशो यस्य तादृशं तत एव प्रचुरेण विस्तीर्णेन पुरन्दरधनुषा शक्रधनुषा अनुरञ्जितः भूषितः मेदुरः स्निग्धः यः मुदिरः मेघः तद्वत् सुन्दरः वेशः यस्य तथाभूतं रासे हरिमित्यादि योज्यम् ॥ २ ॥

गोपेति । गोपकदम्बस्य आभीरकुलस्य या नितम्बवत्यः प्रशस्तनितम्बाः कामिन्यः तासां मुखचुम्बने लम्भितः जनितः लोभः यस्य तं बन्धुजीववत् मधुरः अधरः पल्लव इव यस्य तथोक्तं तथा उल्लसिता विकासिता स्मितेन ईषद्धास्येन शोभा यस्य तादृशम् [illegible] ॥ ३ ॥

विपुलेति । विपुलाः प्रचुराः पुलकाः रोमोद्गमा ययोस्ताभ्यां भुजपल्लवाभ्यां वलयितं व्यालिङ्गितं वल्लवयुवतीनां गोपाङ्गनानां सहस्रं येन तथोक्तं तथा करचरणोरसि करचरणवक्षसि स्थितानि

जलदपटलवलदिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकललाटम् ।
पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटं "राधे" ॥ ५ ॥
मणिमयमकरमनोहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।
पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारं "राधे" ॥६॥
विशदकदम्बतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयन्तम् ।
मामपि किमपि तरङ्गदनङ्गदृशा मनसा रमयन्तं 'राधे' ॥७
श्रीजयदेवभणितमतिसुन्दरमोहनमधुरिपुरूपम् ।

अंशः मण्डणप भूषणानां रत्नालङ्काराणां विशेषेण विभक्तं निरालसं तनितम् अलङ्कारः येन तथाभूतम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

जलदेति । जलदानां मेघानां पटले समूहे वलन् यः इन्दुः चन्द्रः तस्य विनिन्दकं चन्दनतिलकं ललाटे यस्य तं तथा पीनयोः विशालयोः पयोधरयोः स्तनयोः यः परिसरः पर्यन्तभागः तस्य मर्दने निर्दयं हृदयकपाटं कपाटवत् विस्तीर्णं हृदयं यस्य तादृशम् । अन्यत् समम् ॥ ५ ॥

मणिमयेति । मणिमयाभ्यां रत्ननिर्मिताभ्यां मकरमनोहराभ्यां मकराकृत्या मनोहराभ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डितौ शोभितौ गण्डौ यस्य तम् उदारं महानुभावं पीतवसनं पीताम्बरं तथा अनुगताः मुनयः मनुजाः मानवाः सुराः असुराश्च वराः श्रेष्ठाः परिवाराः यस्य तथाभूतम् । अन्यत् समानम् ॥ ६ ॥

विशदेति । विशदकदम्बतले निर्मले नीपतरुतले मिलितं स्थितं कलिकलुषभयं शमयन्तं कलिकालजनितपापतापहरमित्यर्थः तथा किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा तरङ्गन्ती विलसन्ती अनङ्गस्य कामस्य दृष्टिः तस्याः भावेन मनसा मामपि रमयन्तं हृदयानन्दं यथा स्यात् तथा विहरन्तमित्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ७ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितम् उक्तम् अतिसुन्दरं मोहनं

"सखि हे ! केशिमथनमुदारं रमय मया सह
मदनमनोरथभावितया सविकारं" ध्रुवम् ॥ १ ॥
प्रथमसमागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।
मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलं 'सखि हे'
किसलयशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ।
कृतपरिरम्भणचुम्बनया परिरभ्य कृताधरपानं 'सखि हे' ॥३

अभिलाषः कामविषयिणीच्छा इत्यर्थः तस्मिन् भावः आवेशः यस्या जातः इति तयोक्ता यस्य जाते इत प्रत्ययः। तया तथा चकितं यथा तथा विलोकिता दृष्टा सकला दिक् यया तादृश्या मया सह निभृतदाली एकान्ते निलीय आत्मानं संगोप्य वसन्तं स्थितं, रतौ सुरतव्यापारे यः रभसः आवेशः तस्य भरेण आतिशय्येन सविकारं कामवशेन भावान्तरगतम् उदारं मधुरं यथा तथा हसन्तं केशिमथनं केशिनामासुरसूदनं कृष्णं रमय रतिं कारय ॥ १ ॥

प्रथमेति। प्रथमः आद्यः अभूतपूर्व इत्यर्थः। सः समागमः तेन लज्जितया तथा मृदु मधुरं स्मितं यस्मिन् तादृशं भाषितं वचनं यस्याः तथाभूतया मयेति शेषः पटूनि निपुणानि मनोहरणसमर्थानीत्यर्थः यानि चाटूनां प्रियवाक्यानां शतानि तैः अनुकूलम् अनुकूलयन्तं कृतापराधं मां क्षमस्वेति वादिनमित्यर्थः तथा शिथिलीकृतं श्लथितं जघनात् दुकूलं वसनं येन तादृशं कृष्णमिति शेषः। अन्यत् समानम् ॥ २ ॥

किसलयेति। किसलयशयने पल्लवशय्यायां निवेशितया शायितया तथा कृतं परिरम्भणम् आलिङ्गनम् चुम्बनञ्च यया तथाभूतया मयेति शेषः। चिरं बहुक्षणं ममैव उरसि वक्षसि शयानं तथा परिरभ्य आलिङ्ग्य कृतम् अधरपानं येन तथोक्तं कृष्णमिति शेषः। अन्यत् समानम् ॥ ३ ॥

अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलिललितकपोलम् ।
श्रमजलसिक्तकलेवरया वरमदनमदादतिलोलम् 'सखि हे' ॥४॥
कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतन्त्रविचारम् ।
श्लथकुसुमाकुलकुन्तलया नखलिखितघनस्तनभारम् 'सखि हे' ॥५॥
चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।
मुखरविसृङ्खलमेखलया सकचग्रहचुम्बनदानम् 'सखि हे' ॥६॥

अलसेति । अलसेन सुरत सुखजनितेन निमीलिते विलोचने यस्याः तया तथा श्रमजलेन स्वेदाम्भसा सिक्तं कलेवरं यस्यास्तादृश्या मयेति शेषः । पुलकानां रोमहर्षणानाम् आवल्या श्रेण्या चुम्बनादेरिति भावः । ललितौ कपोलौ गण्डौ यस्य तं तथा वरमदनेन अतिप्रवृद्धकामेन यो मदः विकारविशेषः तस्मात् अतिलोलं मां प्रति अतिसतृष्णमित्यर्थः कृष्णमिति शेषः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

कोकिलेति । कोकिलस्य कलः मधुरः यः रवः तद्वत् कूजितं भाषितं यस्याः मधुरभाषिण्या इत्यर्थः, तथा श्लथानि निधुवनलीलया विच्युतानि कुसुमानि येभ्यः तादृशाः आकुलाः मर्दनादिकृत्यात् इतस्ततो विक्षिप्ताः कुन्तलाः केशाः यस्याः तथाभूतया मयेति शेषः, जितः मनसिजतन्त्रस्य कामशास्त्रस्य विचारः येन तं कामशास्त्रविचारे अतिजयिनमित्यर्थः, तथा नखैः लिखितौ अङ्कितौ घनयोः मांसलयोः स्तनयोः भारौ विस्तारौ येन तथोक्तं कृष्णमिति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

चरणेति । चरणयोः पादयोः रणितौ मणिनूपुरौ यस्याः तया तथा मुखराः झङ्कायमाना नितम्बचालनादिति भावः । तथा विसृङ्खला अयथास्थिता मेखला रसना यस्याः तया मयेति शेषः, परिपूरितम् सम्यक्तः कृतः सुरतवितानः निधुवनव्यापारः येन तं तथा सकचग्रहं केशग्रहणपूर्वकं चुम्बनदानं यस्य तथोक्तं कृष्णमिति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ६ ॥

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।
निःसहनिपतिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् ॥ सखि हे ॥ ७
श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।
सुखमुत्कण्ठितराधिकया कथितं वितनोतु सलीलम् ॥ सखि हे ॥ ८

इति षष्ठः प्रबन्धः ।

हस्तस्रस्तविलासवंशमनृजुभ्रूवल्लिमद्बल्लवी
वृन्दोत्सारिदृगन्तवीक्षितमतिस्वेदार्द्रगण्डस्थलम् ।
मामुद्वीक्ष्य विलज्जितं स्मितसुधामुग्धाननं कानने
गोविन्दं व्रजसुन्दरीगणवृतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १ ॥

रतीति । रतिसुखसमये यः रसः चेतसो द्रवीभावः, तेन अलसया निश्चेष्टया अतएव निःसहम् अपाटवं यथा तथा निपतिता तनुर्लता इव यस्याः तथाभूतया मयेति शेषः दरमुकुलिते ईषत् मुकुलिते नयने सरोजे इव यस्य तादृशं उदितः प्रवृद्धः मनोजः कामो यस्य तथाभूतं मधुसूदनम् । अन्यत् सर्वं पूर्ववदूहनीयम् ।

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितम् इदम् उत्कण्ठितया कृष्णप्राप्त्युत्सुकया राधिकया कथितं सलीलं सविलासम् अतिशयम् अतिमात्रं मधुरिपोः कृष्णस्य यत् निधुवनं सुरतं तस्य शीलं चरितं सुखं भक्तानामिति शेषः, वितनोतु विदधातु । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे षष्ठः प्रबन्धः ।

हस्तेति । इदानीं सख्यानीताया राधाया गोपाङ्गनावृतं कृष्णं दृष्ट्वा आह्लादवचनम् । हे सखि ! कानने व्रजसुन्दरीगणवृतं हस्तस्रस्तः क्रीडया अनृजवः अनृजवः विद्यन्ते यासां तादृश्यः या बल्लव्यः गोपाङ्गनाः तासां वृन्दैः समूहैः उत्सारी उत्क्षिप्तः दृगन्तो यस्मिन् तत् यथा तथा ईक्षितः । ईक्षितं तत्समार्थं कर्षणाले स प्रयत्नः । अतएव मामुद्वीक्ष्य विलज्जितया विशेषलज्जा-

दुरालोकस्तोकस्तबकनवकाशोकलतिका-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।
अपि भ्राम्यद्भृङ्गीरणितरमणीया न मुकुल-
प्रसूतिश्चूतानां सखि ! शिखरिणीयं सुखयति ॥ २ ॥
साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिल्लमुल्लासित-
भ्रूवल्लीकमलीकदर्शितभुजामूलार्द्धदृष्टस्तनम् ।
गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य गमिताकाङ्क्षश्चिरं चिन्तयन्
अन्तर्मुग्धमनोहरं हरतु वः क्लेशं नवः केशवः ॥ ३ ॥

इति अक्लेशकेशवो नाम द्वितीयः सर्गः ।

युक्तया स्निग्धया सुधावन्मधुरस्निग्धेनेत्यर्थः, मुग्धं मनोहरम् आननं मुखं यस्य तम्, आतिशय्येन मधुरस्मितेनेति भावः । आर्द्रं गलन्मण्डलं यस्य तथाभूतं तथा कराभ्यां अलसः विनतः विकारवर्जितः मोहनवेणुर्यस्य तथोक्तं गोविन्दं पश्यामि स्मरामि आनन्दातिशय-मनुभवामि च ॥ १ ॥ शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् ।

विरहव्याकुलतां दर्शयति दुरेति । हे सखि ! सम्प्रति दुरालोकः दुर्दर्शः उद्दीपकत्वादिति भावः । स्तोकस्तवकः अल्पाल्पगुच्छः यस्याः तादृशी नवका अभिनवा अशोकलतिका तस्याः विकाशः तथा कासारस्य उपवनं कासारोपवनं सरस्तटवर्ती वनादेः सरोवरवर्त्तिनमुपवन-मित्यर्थः, तस्य पवनोऽपि व्यथयति तापयति कामोद्दीपनादिति भावः । तथा भ्राम्यन्तीनां भृङ्गीनां रणितैः गुञ्जितैः रमणीया मनोहारिणी शिखरिणी मदनतापभाजा इयं चूतानां आम्राणां मुकुलप्रसूतिः अपि न सुखयति अपि तु तापयत्येवेत्यर्थः उद्दीपकत्वादिति भावः ॥ २ ॥ शिखरिणीवृत्तम् ।

साकूतेति । गोपीनां साकूतं साभिप्रायं स्मितं मन्दहासो उल्लसितं यत्, आकुलाकुलम् गलद्धम्मिल्लं यथा तथा गलन्तः कबरीबन्धः

अथ तृतीयः सर्गः।

मुग्ध मधुसूदनः।

कंसारिरपि संसारवासनाबद्धशृङ्खलाम्।
राधामाधाय हृदये तत्याज व्रजसुन्दरीः॥१॥

इतस्ततस्तामनुसृत्य राधिकामनङ्गबाणव्रणखिन्नमानसः।
कृतानुतापः स कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्जे विषसाद माधवः॥२॥

अथ सप्तमः प्रबन्धः।

धम्मिल्लाः बद्धकेशा यस्मिन् तत् धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः। चञ्चा-
लिता तरङ्गिता कुटिलिता भ्रूवल्ली यस्मिन् तत् अलीकं मिथ्या व्याजं
यथा तथा दर्शितं भुजामूलं बाहुमूलं यस्मिन् तथा अर्द्धं दृष्टः स्तनो
यत्र तत् यथा तथा निभृतं गोपनस्थानं निरीक्ष्य अन्तः मनसि स्मर-
मनोहरं यथा तथा स्मितयुत् तथा दर्शितं प्रियं ताभिः तत् हरत-
व्यापारमित्यर्थं, आकाङ्क्षितं अभिलषतीति तथोक्तः नवः नवीन श्लेषः
सः युष्माकं चिरं क्षेमं करोतु इत्यन्वयः॥२॥ शार्दूलविक्रीडितम्।

इति श्रीगीतगोविन्दे महाकाव्ये अक्लेशकेशवोनाम द्वितीयः सर्गः।

अथाति मध्वन्वयापि विरहं वर्णयति कंसारिरिति। कंसारिः
कृष्णोऽपि हृदये संसारवासनायां यः बन्धः तस्य शृङ्खलां श्रीकृष्ण-
स्वामिनीं राधाम् आधाय निवेश्य व्रजसुन्दरीः अन्या इति शेषः
तत्याज॥१॥ वृत्तम् अनुष्टुप्।

इत इति। सः माधवः अनङ्गस्य कामस्य बाणेन खिन्नं मानसं
यस्य तथाभूतः सन् इतस्ततः तां राधाम् अनुसृत्य अन्विष्य कृतः अनु-
तापः पश्चात्तापः येन तादृशः कथमहं ताम् अवज्ञातवानिति पश्चात-
तापः सन् कलिन्दस्य सूर्यस्य नन्दिनी यमुना तस्य तटान्ते कुञ्जे

गुर्जरीरागप्रतिमठ्ठताभ्यां गीयते ।

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन
सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ।
"हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव" ध्रुवम् ॥ ३ ॥
किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।
किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण 'हरिहरि' ॥ ४॥
चिन्तयामि तदाननं कुटिलभ्रु रोषभरेण ।
शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताकुलं भ्रमरेण 'हरिहरि' ॥ ५ ॥
तामहं हृदि सङ्गतामनिशं भृशं रमयामि ।
किं वनेऽनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि 'हरिहरि'॥६॥

प्रान्ते यत्र कृष्णं [illegible] तत्र निषसाद उपविष्टः ॥ २ ॥
[illegible] गीतम् ।

गुर्जरीरागेण प्रतिमठ्ठतालेन च गीयते ।

मामिति । इयं राधा वधूनां नारीणां निचयेन समूहेन वृतं मां विलोक्य चलिता, मयापि सापराधतया अपराधित्वेन अतिभयेन अति-भीतेनेत्यर्थः सता न वारिता, हरि हरि इति खेदतापव्यञ्जकमव्ययम् । तस्मात् सा हतादरतया अनादरवशात् कुपितेव सञ्जातकोपेव गता ॥३॥

किमिति । सा चिरं विरहेण दीर्घेण वियोगेन किं करिष्यति, किं वदिष्यति । तया विनेति अध्याहार्यं तया विना मम जनेन वा धनेन किं ? (किं बहुना) जीवितेन गृहेण गृहावस्थानेन वा किं ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

चिन्तयामीति । रोषभरेण कोपातिशयेन कुटिले कुञ्चिते भ्रुवौ यस्मिन् तादृशं तस्याः राधाया आननं उपरि भ्रमता भ्रमरेण आकुलं शोणं रक्तवर्णं पद्ममिव चिन्तयामि ध्यायामि ॥ ५ ॥

तामिति । अहं हृदि सङ्गतां हृदयस्थामित्यर्थः तां राधाम्

तन्वि ! खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।
तन्न वेद्मि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि 'हरिहरि' ॥७॥
दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।
किं पुरेव ससम्भ्रमं परिरम्भणं न ददासि 'हरिहरि' ॥ ८ ॥
क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।
देहि सुन्दरि ! दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि 'हरिहरि' ॥९॥
वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रणतेन ।
केन्दुबिल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन 'हरिहरि' ॥ १० ॥

इति सप्तमः प्रबन्धः ।

अभिमं पुनःपुनः भ्रमम् आत्मानं रमयामि मनोरथेन तया विहरामीत्यर्थः । किम् अथवा किंपक्षो विकल्पार्थः वने ताम् अनुसरामि अन्वेषयामि वृथा किं कथं विलपामि एतद्विलपनं निष्फलमित्यर्थः ॥६॥

तन्वि इति । हे तन्वि कृशाङ्गि ! तव हृदयम् असूयया ईर्ष्यया खिन्नं व्याकुलितम् आकलयामि सम्भावयामि, तत् तस्मात् त्वं कुत्र गतासि इति न वेद्मि न जानामि, तेन हेतुना ते तुभ्यम् अनुनयामि अनुनेतुमिच्छामीति भावः ॥ ७ ॥

दृश्यसे इति । हे राधे ! मे मम पुरतः अग्रतः एव गतागतं यातायातं विदधासि करोषि त्वं दृश्यसे, (तथापि) किं कथं पुरा इव पूर्ववत् ससम्भ्रमपरिरम्भणं सम्भ्रमेण आवेगेन आलिङ्गनं न ददासि ? ॥ ८ ॥

क्षम्यतामिति । हे सुन्दरि ! क्षम्यतां क्षमां कुरु, कदापि तव ईदृशम् एतत्प्रकारम् अपरम् अप्रियमिति शेषः । न करोमि, मम दर्शनं देहि, मन्मथेन कामेन दुनोमि पीडां प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वर्णितमिति । केन्दुबिल्वं नाम कः ग्रामः सः एव समुद्रः तस्मात् सं-भवतीति तथोक्तः रोहिणीरमणश्चन्द्रः तेन जयदेवकेन जयदेव एव

तिर्य्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोच्चरद्-
गीतिस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिताः ।
संमुग्धे मधुसूदनस्य मधुरे राधामुखेन्दौ मृदु-
स्पन्दं कन्दलिताश्चिरं दधतु वः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ १६ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मुग्धमधुसूदनो नाम तृतीयः सर्गः ।

अथ चतुर्थः सर्गः ।

स्निग्धमधुसूदनः ।

यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे मन्दमास्थितम् ।
प्राह प्रेमभरोद्भ्रान्तं माधवं राधिकासखी ॥ १ ॥

मन्मथा च्छ वर्त्तते । कमाधिक्यस्य पीड़ाया अवश्यम्भावादिति भावः ॥ १५ ॥
शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

अधुना आशिषा सर्गं समापयति तिर्य्यगिति । तिर्य्यक् वक्रः कण्ठः यस्य तस्य विलोलः चञ्चलः मौलिः मस्तकं तत्स्थचूड़ा वा यस्य तथाभूतः तथा तरलौ चञ्चलौ उत्तंसौ कर्णकुण्डलौ यस्य तादृशः । ततः कर्मधारयः । तस्य मधुसूदनस्य मधुरे मनोहरे राधायाः मुखम् इन्दुरिव तस्मिन् मृदुस्पन्दम् ईषत्स्फुरणं यथा तथा कन्दलिताः निःसृताः वंशात् वेणुतः उच्चरत् यत् गीतं तस्य स्थानेषु रन्ध्रेषु कृतम् अवधानं यैः तादृशैः ललनानां गोपसुन्दरीणां लक्षैः न संलक्षिताः अविज्ञाता इत्यर्थः कटाक्षाणाम् अपाङ्ग तरङ्गाः अपाङ्गदर्शनरूपतरङ्गाः, वः युष्माकं चिरं क्षेमं ददतु ॥ १६ ॥ शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

इति तृतीयः सर्गः ।

यमुनेति । राधिकायाः सखी काचित् सहचरी यमुनायाः तीरे

अथ अष्टमः प्रबन्धः।

कर्णाटरागेणैकतालीतालाभ्यां गीयते।

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरं
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरं
"सा विरहे तव दीना माधव!
मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना" "ध्रुवम्"
अविरलनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालम्।
स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालं "सा विरहे"

यत् यमुनातीरनिकुञ्जं वेतसलतावेष्टितस्थानं तत्र मन्दं निभृतं यथा तथा आस्थितम् उपविष्टं प्रेमभरेण अतिशयेन उद्भ्रान्तं व्याकुलं माधवं प्राह जगाद ॥ १ ॥

कर्णाटरागेण एकतालीतालेन च गीयते। कर्णाटरागलक्षणं यथा। कृपाणपाणिर्गजदन्तपत्रमेकं वहन् दक्षिणकर्णपूरे। संस्तूयमानः सुरचारणौघैः कर्णाटरागः शितिनीलकण्ठः इति।

निन्दतीति। हे माधव! तव विरहे दीना सा राधा मनसिजस्य कामस्य विशिखेभ्यः शरेभ्यः भयादिव भावनया ध्यानेन त्वयि लीना त्वदधीना इत्यर्थः, चन्दनं निन्दति इन्दुकिरणं चन्द्रकरं अनु लक्ष्य इत्यर्थः, अधीरं यथा तथा खेदं तापं विन्दति लभते, मलयसमीरं मलयानिलं व्यालानां सर्पाणां निलयः स्थानं चन्दनतरुः तस्य मिलनेन संसर्गेण गरलमिव कलयति बुध्यते च। एतेनास्या विरहोत्कण्ठितात्वं ध्वनितम्। तथाचोक्तं यस्याः स्वचित्तेऽप्यस्ति प्रसक्तो नैति वल्लभः। सा [illegible] विरहोत्कण्ठिता मतेति ॥ २ ॥

अविरलेति। किञ्च अविरलम् अनवरतं निपतितः यः मदनस्य शरः तस्मात् कारणादिव भवतः रक्षणायेति भावः। अवनाय रक्ष-

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।
व्रतमिव तव परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयं" सा विरहे
वहति च गलितविलोचनजलधरमाननकमलमुदारम् ।
विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारं" सा विरहे
विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।
प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतं" सा विरहे
प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव ! तव चरणे पतिताहम् ।
त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहं" सा विरहे

धाय स्वहृदयमर्मणि निजहृदयरूपे मर्मस्थाने विशालं विस्तीर्णं सजल नलिनीदलानां जालं समूहमेव वर्म तनुत्रं नामावरणं विशेषं करोति ॥ ३ ॥

कुसुमेति । अपि च कुसुमविशिखस्य कामस्य शरतल्पं शरशय्या-रूपं अनल्पाभिः बहुभिः विलासकलाभिः विलासभावैः कमनीयं मनोज्ञं कुसुमशयनीयं पुष्पशय्यां तव परिरम्भसुखाय आलिङ्गनसुखला-भाय व्रतमिव करोति ॥ ४ ॥

वहति चेति । किञ्चेति चार्थः गलितं स्रावितं विलोचनयोः जलं धरतीति तथोक्तम् उदारं विस्तारम् आननकमलं मुखपद्मं विकटेन दारुणेन विधुन्तुदस्य राहोः दन्तेन यत् दलनं तेन गलिता अमृतधारा यस्मात् तादृशं विधुं चन्द्रमिव वहति रोदितीत्यर्थः ॥ ५ ॥

विलिखतीति । पुनश्च रहसि एकान्ते कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया असमशरभूतं कामरूपं भवन्तं विलिखति, अथः तव विलिखितस्य कामरूपस्य भवतः अधस्तात् मकरं कामवाहनं करे चूतं विलिख-त्येति भावः । नवचूतं नवं चूताङ्कुररूपं शरं विनिधाय विलिख्य प्रणमति च ॥ ६ ॥

प्रतिपदमिति । प्रतिपदं प्रतिवचनम् इदं निगदति च । हे माधव !

पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कं "राधिका" ॥ १२ ॥

श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।
मदनदहनमिव वहति सदाहं "राधिका" ॥ १३ ॥

दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।
नयननलिनमिव विगलितनालं "राधिका" ॥ १४ ॥

नयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।
कलयति विहितहुताशविकल्पं "राधिका" ॥ १५ ॥

त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।
बालशशिनमिव सायमलोलं "राधिका" ॥ १६ ॥

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।
विरहविहितमरणेव निकामं "राधिका" ॥ १७ ॥

चन्दनविलेपनं वपुषि शरीरे विषमिव सशङ्कं यथा तथा पश्यति ॥ १२ ॥

श्वसितेति । अनुपमपरिणाहम् अतिदीर्घं सदाहम् उष्णमित्यर्थः श्वसितपवनं निश्वासवातं मदनदहनं कामानलमिव वहति ॥ १३ ॥

दिशीति । दिशि दिशि गलितस्य जलकणानां जालैः बहु वर्त्तमानं नयनं विगलितनालं छिन्ननालं नलिनं पद्ममिव किरति नयनात् वाष्पवारिपतनं पश्चात् नालच्छेदनमिव प्रतिभातीति भावः ॥ १४ ॥

नयनेति । किसलयतल्पं पल्लवशयनमपि नयनविषयं नेत्रगोचरं विहितः जनितः हुताशस्य अग्नेः विकल्पः संशयः यत्र तादृशं कलयति मन्यते ॥ १५ ॥

त्यजतीति । पाणितलेन करतलेन सायं सन्ध्यायाम् अलोलम् अचञ्चलं बालशशिनम् अभिनवं चन्द्रमिव कपोलं [illegible] न त्यजति धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

हरिरिति । सकामं सोत्कण्ठं विरहविहितमरणा विरहे दु-

विमुक्तबाधां कुरुषे न राधाम्
उपेन्द्र वज्रादपि दारुणोऽसि ॥ २० ॥

कन्दर्पज्वरसंज्वराकुलतनोराश्चर्यमस्याश्चिरं
चेतश्चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु सन्ताम्यति ।
किन्तु क्षान्तिरसेन शीतलतनुं त्वामेकमेकं प्रियं
ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमसौ क्षीणापि प्राणिति ॥ २१ ॥

क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे
नयननिमीलनखिन्नया यया ते ।
श्वसिति कथमसौ रसालशाखां
चिरविरहेण विलोक्य पुष्पितायाम् ? ॥ २२ ॥

बाध्यां प्रतिकारार्हां राधां विमुक्तबाधां रोगमुक्तां न कुरुषे यदीति शेषः तदा वज्रादपि कुलिशात् अपि दारुणः असि भवसि ॥२०॥ उपेन्द्रवज्रा-वृत्तम् ।

कन्दर्पेति । कन्दर्पस्य ज्वरः कन्दर्पज्वरः तस्य संज्वरः सन्तापः तेन आकुला तनुर्यस्याः तादृश्याः अस्याः राधायाः चेतः चित्तं चन्दनस्य चन्द्रमसः कमलिन्याः पद्मिन्याश्च चिन्तासु चिरं सन्ताम्यति ग्लानिमुप-याति किन्तु असौ राधा क्षीणापि नितरां कृशापि क्षान्तिरसेन क्षमा-गुणेन शीतलतनुम् अनुष्णदेहमित्यर्थः अतस्तस्या देहे उष्णता न जायते इति भावः अतीवदोषेऽपि क्षमितविरहः एकम् अद्वितीयं प्रियं रहसि एकान्ते स्थिता ध्यायन्ती सती कथं कथं प्राणिति जीवति, आश्च-र्यम् ? ॥ २१ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

क्षणमिति । हे कृष्ण ! नयननिमीलनेऽपि खिन्नया खेदप्रा-प्तया यया पुरा पूर्वं ते तव क्षणमपि विरहः न सेहे, असौ पुष्पि-तायां वसन्तकुसुमायां रसालशाखां चूतविटपं विलोक्य चिरविरहेण कथं श्वसिति जीवति ? ॥ २२ ॥ पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

वृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादुद्धृत्य गोवर्धनं
बिभ्रद्वल्लवसुन्दरीभिरधिकानन्दाच्चिरं चुम्बितः ।
कन्दर्पेण तदर्पिताधरतटीसिन्दूरमुद्राङ्कितो
बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि कंसद्विषः ॥२२॥

इति श्रीगीतगोविन्दे स्निग्धमधुसूदनो
नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः सर्गः ।

साकांक्षपुण्डरीकाक्षः ।

अहमिह निवसामि याहि राधां
अनुनय मद्वचनेन चानयेथाः ।

इदानीमाशिषा सर्गं समापयति वृष्टीति । गोपतनोः गोपालरूपस्य कंसद्विषः कृष्णस्य वृष्टिभिर्व्याकुलं यत् गोकुलं तस्य अवनं रक्षणं तत्र रसः अनुरागः तस्मात् गोवर्द्धनं गिरिम् उद्धृत्य उत्पाट्य बिभ्रत् दधानः अधिकानन्दात् दर्शनस्पर्शनविहारजनितेन आनन्दातिशयेनेत्यर्थः वल्लवानां गोपानां सुन्दरीभिः चिरं चुम्बितः कृतचुम्बनः, तथा कन्दर्पेण कामवशेन ताभिः गोपसुन्दरीभिः अर्पिता दत्ता या अधरतटी अधरप्रदेशाः तासां सिन्दूरमुद्रया अधरस्थितसिन्दूरचिह्नेन अङ्कितः चिह्नितः भुजः बाहुः भवतां श्रेयांसि मङ्गलानि तनोतु विस्तारयतु ॥ २२ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अथ तत्प्रेरिता या सखी राधां प्रति आह अहमिति । अहम् इह अस्मिन् विजने निवसामि तिष्ठामि, त्वं याहि गच्छ, मम वच-

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति
पतति मदनविशिखे विलपति विकलतरोऽति "तवविरहे"
ध्वनति मधुपसमूहे श्रवणमपिदधाति।
मनसि वलितविरहे निशि निशि रुजमुपयाति "तवविरहे"
वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपि धाम।
लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम "तव विरहे" ॥
भणति कविजयदेव इति विरहविलसितेन।
मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन "तव विरहे" ॥६॥

इति श्रीगीतगोविन्दे दशमः प्रबन्धः।

दहतीति। शिशिरमयूखे शीतरश्मौ दहति दहनवत् किरणं वितन्वति सति मरणम् अनुकरोति मृत इव भवति तथा मदनविशिखे कामशरे पतति, सति अति विकलतरः नितरां व्याकुलः सन् विलपति विलापं करोति ॥ २ ॥

ध्वनतीति। मधुपानां भ्रमराणां समूहे ध्वनति गुञ्जति सति श्रवणं कर्णम् अपि दधाति आच्छादयति उद्दीपकत्वेनासह्यत्वादिति भावः तथा निशि निशि प्रतिरात्रं वलितविरहे प्रवृद्धविरहदुःखे मनसि रुजं पीड़ाम् उपयाति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

वसतीति। विपिनविताने वनगहने वसति, ललितं मनोहरमपि धाम गृहं त्यजति, धरणिशयने भूमिशय्यायां लुठति तथा तव नाम बहु वारं वारं विलपति जपतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भणतीति। कविजयदेवः विरहविलसितेन विच्छेदविकारेण क्रियाविशेषणमिदम् इति एवं प्रकारं भणति गायति। हरिः रभसविभवे हर्षपूर्णे मनसि सुकृतेन उदयतु उदयं प्राप्नोतु ॥ ६ ॥

रचयति मुहुः शय्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते
मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्तते ॥ १६ ॥

त्वद्वाम्येन समं समग्रमधुना तिग्मांशुरस्तं गतो
गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम्।
कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना
तन्मुग्धे ! विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥१७॥

आश्लेषादनु चुम्बनादनु नखोल्लेखादनु स्वान्तजात्
प्रोद्बोधादनु सम्भ्रमादनु रतारम्भादनु प्रीतयोः।

वारं वारं श्वासान् निश्वासान् वियोगजनितानिति भावः। विकिरति त्यजति, पुरः अग्रतः मुहुः आशाः दिशः ईक्षते, मुहुः कुञ्जं प्रविशति, मुहुः मुञ्चन् कथं त्वया नागतं केन वा वारितासि, किं वा पथि काचित् दुर्घटना जातेत्यादि अव्यक्तं यद्वा वक्तुं अशक्तः जल्पति, मुहुः शय्यां रचयति मुहुश्च पर्याकुलं परितः आकुलं [illegible] ईक्षते अवलोकयति, इत्थं मदनस्य कदनेन पीडनेन क्लान्तः [illegible] वर्तते ॥ १६ ॥ हरिणीवृत्तम्।

त्वदिति। अधुना तव वाम्येन समं सह अभिमानेन मौनीभावा-दिति भावः। तिग्मांशुः सूर्यः समग्रं सम्पूर्णं यथा तथा अस्तं गतः, तमः तिमिरं गोविन्दस्य मनोरथेन समं सान्द्रतां प्राप्तं क्रमशो गोविन्दस्य त्वदनुरागः यथा गाढतां प्राप्तः तथा अन्धकारोऽपीत्यर्थः। मम अभ्यर्थना अनुरोधश्च कोकानां चक्रवाकानां करुणस्वनेन कातर-विलापेन रात्रौ तेषां विच्छेदादिति भावः। सदृशी तुल्या दीर्घा महती, अत्याग्रहयोऽयं वर्तते इति भावः। तत् तस्मात् हे मुग्धे ! मूढे ! असौ अभिसारक्षणः कान्ताभिगमनसमयः रम्यः ॥ १७ ॥ शार्दूलविक्रीडितम्।

अभिसारे प्रीते राधिकां दर्शयति आश्लेषादिति। अस्यार्थं अपर-

अन्यार्थं गतयोर्भ्रमान्मिलितयोः सम्भाषणैर्जानतो-
र्दम्पत्योरिह को न को न तमसि व्रीडाविमिश्रो रसः ॥ १८ ॥

सभयचकितं विन्यस्यन्तीं दृशं तिमिरे पथि
प्रतितरु मुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ।
कथमपि रहः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः
सुमुखि ! सुभगः पश्यन् स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥ १९ ॥

राधामुग्धमुखारविन्दमधुपस्त्रैलोक्यमौलिस्थली

प्राप्तार्थं परकीयरतिभावमेवाह: गतयोः सङ्केतस्थानं प्राप्तयोः भ्रमात् भ्रमवशात् अन्यकार्यादिच्छलेन, मिथः तमसि मिलितयोः सङ्गतयोः यथाक्रमम् आश्लेषात् आलिङ्गनात् अनु पश्चात् चुम्बनात् अनु पश्चात् नखानाम् उल्लेखात् क्षतात् अनु पश्चात् स्वान्तजात् कामजनितात् प्रोद्बोधात् कामोद्दीपादित्यर्थः अनु पश्चात् सम्भ्रमात् त्वरतायाः अनु पश्चात् रतारम्भात् शृङ्गारात् अनु पश्चात् प्रीतयोः परितोषं गतयोः पश्चात् सम्भाषणैः संलापैः जानतोः चैवं कथावशेनेति विन्दतोः दम्पत्योः जायापत्योः कः कः व्रीडया लज्जया विमिश्रः सम्वलितः रसः सम्भोगाद्यास्वादः न भवति न, अपि तु सर्व एव सम्भवतः शृङ्गारादिरसास्वादः भवत्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सभयेति । हे सुमुखि ! स सुभगः तव प्रणयेन सौभाग्यशालीत्यर्थः, तिमिरे अन्धकारावृते इत्यर्थः, पथि प्रतितरु सभयचकितं यथा तथा दृशं नेत्रं विन्यस्यन्तीं निक्षिपन्तीं मुहुः पुनः पुनः स्थित्वा मन्दं यथा तथा पदानि वितन्वतीं विक्षिपन्तीं कथमपि अति कष्टेन रहः प्राप्ताम् एकान्ते उपस्थितां अनङ्गतरङ्गिभिः कामतरङ्गपूर्णैः अङ्गैः उपलक्षितां त्वां पश्यन् कृतार्थतां सफलमनोरथताम् उपैतु प्राप्नोतु ॥ १९ ॥ हरिणीवृत्तम् ।

इदानीमाशिषा सर्गमुपसंहरति राधेति । राधायाः मुग्धे

नेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारक्षमः ।
स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीजनमनस्तोषप्रदोषश्चिरं
कंसध्वंसनधूमकेतुरवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ २० ॥
इति श्रीगीतगोविन्देऽभिसारिकावर्णने साकाङ्क्ष-
पुण्डरीकाक्षो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

धृष्टवैकुण्ठः ।

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।
तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

अथ द्वादशः प्रबन्धः ।

गुणकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।
पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्

सुन्दरं यत् मुखारविन्दं तस्य मधुपः भ्रमरः, त्रैलोक्यस्य त्रिभु-वनस्य या मौलिस्थली शिरःप्रदेशः तस्याः नेपथ्योचितं अलङ्कारभूतं नीलरत्नम्, अथवा भूमेः भारस्य अवतारे दुर्दान्तानां कंसादीनां हननेन हरणे क्षमः, व्रजसुन्दरीजनानां मनसां तोषे सन्तोषे प्रदोषः रजनीमुखरूपः तथा कंसस्य ध्वंसने धूमकेतुः अशुभसूचकग्रहविशेषः देवकीनन्दनः त्वां चिरम् अवतु रक्षतु ॥२०॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं चिरम् अनुरक्ताम् अनुरागिणीं तां राधां लतागृहे गन्तुम् अशक्तां दृष्ट्वा सखी दूती मनसिजेन कामेन मन्दे निपी-ड़िते गोविन्दे कृष्णे तस्याः राधायाः चरितं प्राह ॥१॥ आर्यावृत्तम् ।

गुणकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते । गुणकरीरागध्यानं यथा । [illegible] रतगतः प्रेरित

मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।
मधुरिपुरहमिति भावनशीला । "नाथ ! हरे !" ॥५॥

त्वरितमुपैति न कथमभिसारम् ।
हरिरिति वदति सखीमनुवारम् । "नाथ ! हरे !" ॥६॥

श्लिष्यति चुम्बति जलधरकल्पम् ।
हरिरुपगत इति तिमिरमनल्पम् । "नाथ ! हरे !" ॥७॥

भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा ।
विलपति रोदिति वासकसज्जा । "नाथ ! हरे !" ॥ ८ ॥

मयः अङ्कुर एव वलयं यथा तादृशी सती परं केवलं तव रति-वलया अनुराग भावनया इह जीवति ॥ ४ ॥

मुहुरिति । मुहुः वारं वारम् अवलोकिता मण्डनस्य भूषणस्य लीला विलासो यया तथोक्ता तथा मम भूषणमिति निरीक्षमाणेत्यर्थः । किन्तु अहं मधुरिपुः कृष्णः इति भावनं चिन्तनं शीलं यस्याः तथा-भूता अनवरतकृष्णचिन्तया कृष्ण एवाहमिति । तन्मयी जातेति भावः ॥ ५ ॥

त्वरितमिति । हरिः कथं त्वरितम् अभिसारं सङ्केतस्थानं न उपैति आगच्छति इति अनुवारं पुनः पुनः सखीं वदति पृच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्लिष्यतीति । हरिः उपगतः आगत इति बुद्ध्या जलधरकल्पं मेघ-सदृशम् अनल्पं गाढं तिमिरं श्लिष्यति आलिङ्गति चुम्बति ॥ ७ ॥

भवतीति । भवति त्वयि विलम्बिनि अनागते सति, वासकसज्जा अभिसरणार्थसज्जा वा विगलिता लज्जा यस्याः तादृशी सती विलपति रोदिति च ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम्।
रसिकजनं तनुतामतिमुदितम्। "नाथ! हरे!" ॥८॥

इति द्वादशः प्रबन्धः।

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त-
र्जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्ती।
तव कितव! विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां
रसजलधिनिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी॥१०॥

अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि सञ्चारिणि
प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति।
इत्याकल्पविकल्पतल्परचनासङ्कल्पलीलाशत-
व्यासक्तापि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशां नेष्यति॥११॥

श्रीति। श्रीजयदेवकवेः उदितम् उक्तम् इदं रसिकजनम् अति-मुदितम् अतिप्रीतं तनुतां कुरुताम्॥८॥

विपुलेति। हे कितव! धूर्त! विपुला महती पुलकानां रोमाञ्चानां पालिः पङ्क्तिर्यस्याः तवाङ्गस्पर्शचिन्तनेन जातरोमाञ्चा इत्यर्थः स्फीतः प्रवृद्धः सीत्कारः तव दशनक्षतादिचिन्तनेन जनित इति भावः यत्र तत् यथा तथा अन्तः मध्ये मध्ये जनिता जडिमा जाड्यम् उत्कटहर्षजनितः यत्र तादृशेन काकुना ध्वनेर्विकारेण परिरम्भचुम्बनादिव्यवहारचिन्तनेन इति भावः व्याकुलं यथा तथा व्याहरन्ती ब्रुवती सा मृगाक्षी मृग-नयना अमन्दा गाढा या कन्दर्पचिन्ता कामचिन्ता तां विधाय परि-कल्प्य तव रसजलनिधौ शृङ्गारसागरे मग्ना ध्याने तव चिन्तने लग्ना च वर्त्तते इति अध्याहार्य्यम्॥१०॥ मालिनीवृत्तम्।

अङ्गेष्विति। एषा वरतनुः वराङ्गी अङ्गेषु आभरणं करोति परिधत्ते तवानुरञ्जनार्थमिति भावः, पत्रे सञ्चारिणि चलति सति बहुशः पुनःपुनः त्वां प्राप्तम् उपस्थितं परिशङ्कते तर्कयति शय्यां वितनुते विर-

अथ सप्तमः सर्गः ।

नागरनारायणः ।

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मपात-

सञ्जातपातक इव स्फुटलाञ्छनश्रीः ।

वृन्दावनान्तरमदीपयदंशुजालै-

र्दिक्सुन्दरीवदनचन्दनबिन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

प्रसरति शशधरबिम्बे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

विरचितविविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

अथ चन्द्रोदयं वर्णयन् विरहव्यथा सूचयतीति अत्रेति । अत्र अन्तरे समये दिगेव सुन्दरी दिक्सुन्दरी तस्या वदने चन्दनबिन्दुः चन्दनतिलकभूतः इन्दुः चन्द्रः कुलटानां दुश्चारिणीनां कुलवर्त्मनः कुलाचारात् यः पातः पतनं तेन सञ्जातं पातकं यस्य तथाभूत इव स्फुटा प्रकटा लाञ्छनश्रीः कलङ्कशोभा यस्य तथाभूतः सन् अंशुजालैः किरणसमूहैः वृन्दावनान्तरम् अदीपयत् ॥१॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

प्रसरतीति । शशधरबिम्बे चन्द्रमण्डले प्रसरति उदयति, माधवे कृष्णे कृतविलम्बे आगमने विलम्बं कुर्वति च सति विधुरा कष्टानुभाविनी राधा विरचितः विविधः विलापः परितापः यस्मिन् तद् यथा तथा उच्चैः परितापं चकार ॥ २ ॥ आर्यावृत्तम् ।

मालवरागेणेत्यत्र मालवगौडरागेणेति पाठान्तरम् । [illegible] रागे च [illegible] यथा । [illegible] गौडीयरागः [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] विधीयते ।

मामहह ! विधुरयति मधुरमधुयामिनी
कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी "यामि हे !" ॥६॥
अहह ! कलयामि वलयादिमणिभूषणम् ।
हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् "यामि हे !" ॥ ७ ॥
कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।
स्रगपि हृदि हन्ति माममतिविषमशीलया "यामि हे !" ॥८॥
अहमिह निवसामि नगणितवनवेतसा ।
स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा "यामि हे !" ॥ ९ ॥
हरिचरणशरणजयदेवकविभारती
वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती "यामि हे" ॥ १० ॥

इति त्रयोदशः प्रबन्धः ।

चैतन्यहीना च सती किमिति वयं विरहानलं निर्वाहयामि विलम्बयामि कष्टं करोमि ॥ ५ ॥

मामिति । अहह ! खेदे मधुरा मनोहारिणी मधुयामिनी वसन्तरात्रिः मां विधुरयति । व्याकुलयति । कापि कृतं सुकृतं यया तादृशी कामिनी हरिं कृष्णम् अनुभवति रमयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अहहेति । अहह ! वलयादिमणिभूषणं कङ्कणादिरत्नालङ्कारं हरिविरहरूपे दहने वह्नौ सत्यपि वहनेन धारणेन बहुदूषणम् अधिकदोषावहं कलयामि मन्ये ॥ ७ ॥

कुसुमेति । हृदि हृदये स्रक् मालापि अतिविषमम् अतिदारुणं शीलं यस्याः तथाभूतया अतनुशरलीलया कामशरविलासेन कुसुमवत् सुकुमारी तनुर्यस्यास्तादृशीं मां हन्ति पीडयति ॥ ८ ॥

अहमिति । मधुसूदनः चेतसा मनसापि मां न स्मरति अतः अहं न गणितं न विचारितं वनवेतसं कष्टदायकमिति शेषः, यया तादृशी इह निवसामि च, पुनरहं गच्छामीति भावः ॥ ९ ॥

हरीति । हरिचरणमेव शरणम् आश्रयः यस्याः तथाभूता

तत् किं कामपि कामिनीमभिसृतः किंवा कलाकेलिभि-
र्बद्धो बन्धुभिरन्धकारिणि वनोपान्ते किमुद्भ्राम्यति ।
कान्तः क्लान्तमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः
सङ्केतीकृतमञ्जुवञ्जुललताकुञ्जेऽपि यन्नागतः ॥ ११ ॥

अथागतां माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विषादमूकाम् ।
विशङ्कमाना रमितं कयापि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ १२ ॥

अथ चतुर्दशः प्रबन्धः ।

वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

स्मरसमरोचितविरचितवेशा गलितकुसुमदलविलुलितकेशा ।

हरिकीर्त्तनपरा इत्यर्थः जयदेवस्य भारती वाणी कोमलकलावती रम-णीयकलानिपुणा युवतिरिव हृदि सदा तिष्ठतु ॥ १० ॥

कान्ताविलम्बे तर्कयति तदिति । कान्तः कृष्णः सङ्केतीकृतं मञ्जु मनोज्ञं यत् मञ्जुवञ्जुललतानां वेतसलतानां कुञ्जं तस्मिन् अपि यत् न आगतः, तत् कामपि कामिनीं किम् अभिसृतः उपगतः ? किं वा बन्धुभिः कलाकेलिभिः कलानां वादित्रादीनां केलिभिः क्रीड़ाभिः बद्धः आयत्तीकृतः ? किं वा भविष्यति क्लान्तम् आकुलं मनः अन्तः-करणं यस्य स क्लान्तमना सन् मनाक् अल्पमपि पथि प्रस्थातुम् अक्ष-मोऽपि अन्धकारिणि वनोपान्ते किमु किंवा भ्राम्यति ? ॥ ११ ॥
शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

अथेति । अथ विलम्बानन्तरं माधवम् अन्तरेण विना आगताम् अतएव विषादेन मूकां कृततूष्णीम्भावां सखीं वीक्ष्य इयं राधा जना-र्दनं कयापि रमितं दृष्टवत् दृष्टमिव विशङ्कमाना सती एतत् आह ॥ १२ ॥
उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

अथ वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

स्मरेति । कापि अधिकगुणा अतिगुणवती चपला अधीरा युवतिः

विपुलपुलकपृथुवेपथुभङ्गा ।
श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा । "कापि" ॥ १८ ॥
श्रमजलकणभरसुभगशरीरा ।
परिपतितोरसि रतिरणधीरा । "कापि" ॥ १९ ॥
श्रीजयदेवभणितं हरिरमितम् ।
कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् । "कापि" ॥ २० ॥

इति चतुर्दशः प्रबन्धः ।

विरहपाण्डुमुरारिमुखाम्बुजद्युतिरयं तिरयन्नपि वेदनाम् ।
विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये ! हृदये मदनव्यथाम् २१

विपुलेति । विपुलाः पुलका यस्मिन् तादृशः पृथुः महान् वेपथु-भङ्गः कम्पच्छेदः यस्याः तथोक्ता तथा श्वसितेन निमीलितेन च विकसन् स्फुरन् अनङ्गः कामः यस्याः तथाभूता ॥ १८ ॥

श्रमेति । श्रमजनितेन जलकणभरेण स्वेदजलबिन्दुसमूहेन सुभगं शरीरं यस्याः सा तथा रतिरणे सुरतसंग्रामे धीरा सती उरसि कान्तस्य वक्षसि परिपतिता ॥ १९ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितं हरिरमितं हरेः सुरतं कलिकलुषं परिशमितं जनयतु ॥ २० ॥

विरहेति । सखे इति कोमलामन्त्रणे । हे सखि ! मनोभुवः कामस्य सुहृत् मित्रभूतः विरहेण मम विच्छेदेन पाण्डु यत् मुरारेः कृष्णस्य मुखाम्बुजं तस्येव द्युतिर्यस्य तथाभूतः अतएव वेदनां मनो-व्यथां कृष्णादर्शनजनितामिति भावः । तिरयन् आच्छादयन् निराकुर्व-न्नित्यर्थः चन्द्रदर्शनेन कृष्णमुखदर्शनजनितानन्दलाभादिति भावः । विधुः हृदये अतीव मदनव्यथां तनोति विस्तारयति उद्दीपकत्वादिति भावः ॥ २१ ॥ द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

घटयति सुघने कुचयुगगगने मृगमदरुचिरूषिते ।
मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते "रमते"॥२४॥
जितविसशकले मृदुभुजयुगले करतलनलिनीदले ।
मरकतवलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले 'रमते'॥२५
रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।
मणिमयरशनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने "रमते"२६
चरणकिसलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।
बहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते 'रमते'॥२७

घटयतीति । सुघने निविडे नखपदं नखक्षतमेव शशी चन्द्रः तेन भूषिते अलङ्कृते तथा मृगमदस्य कस्तूर्या या रुचिः कान्तिः तया रूषिते शोभिते तस्याः कुचयुगमेव गगनं तस्मिन् अमलम् उज्ज्वलं मणिसरं मुक्ताहारमेव तारकाणां नक्षत्राणां पटलं राजिं घटयति ॥ २४ ॥

जितेति । जितं विसस्य मृणालस्य शकलं खण्डं येन तादृशे करतलमेव नलिनीदलं पद्मपत्रं यस्य तस्मिन् तथा हिमवत् शीतले मृदुनि भुजयुगले करद्वये मधुकराणां भ्रमराणां निचयं श्रेणिं मरकतनिर्मितवलयं वितरति परिधापयति ॥ २५ ॥

रतीति । विपुलम् अपघनं शरीरम् आयतनमित्यर्थः यस्य तादृशे विशाले इत्यर्थः, मनसिजस्य कामस्य कनकासने स्वर्णनिर्मितपीठस्वरूपे इत्यर्थः, तथा कृतं वासनं गन्धादिभिः संस्कारः यस्य तथाभूते सुगन्धद्रव्यादिभिः सुरभीकृते इत्यर्थः, तस्याः रतेः सुरतस्य गृहम् आश्रय एव जघनं कटिपुरोभागः नितम्बो वा तस्मिन् तोरणस्य बहिर्द्वारे शोभार्थमालाया हसनम् उपहासकं ततोऽप्यधिकसुन्दरमित्यर्थः मणिमयं रत्नमयं रशनं काञ्चीं विकिरति अर्पयति ॥ २६ ॥

चरणेति । कमलायाः लक्ष्म्याः निलये आवासे हृदि वक्षःस्थले

रमयति सुभृशं कामपि सुदृशं खलहलधरसोदरे ।
किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि ! विटपोदरे 'रमते'
इह रसभणने कृतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।
कलियुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके 'रमते'॥२८

इति पञ्चदशः प्रबन्धः ।

नायातः सखि ! निर्दयो यदि शठस्त्वं दूति ! किं दूयसे
स्वच्छन्दं बहुवल्लभः स रमते किं तत्र ते दूषणम् ।
पश्याद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्याकृष्यमाणं गुणै-
रुत्कण्ठार्त्तिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ ३० ॥

योजिते विनिहिते तथा एव सखीनां गणाः तैः पूजिते अर्चिते तस्याः चरणकिसलये पदपल्लवे परिकरपदरूपं बाह्यशोभाजनकं याव-कमलमलं कमलमिव भरणम् आभरणं जनयति अर्पयति ॥ २७ ॥

रमयतीति । हे सखि ! खले धूर्ते हलधरस्य बलदेवस्य सोदरे भ्रातरि हलधरस्य हलवाहकस्य चेति सोल्लुण्ठनोक्तिश्च व्यज्यते । कामपि सुदृशं शोभननेत्रां कामिनीं सुभृशम् अत्यर्थं यथा तथा रमयति सति इह विटपोदरे लतान्तरे अफलं निष्फलं विरसं रसवर्जितं यथा तथा किं चिरम् अवसम् अवस्थितास्मि वद कथय ॥ २८ ॥

इहेति । रसभणने रसवर्णने कृतं कीर्तितं हरेर्गुणनं येन तादृशे, मधुरिपोः कृष्णस्य पदसेवके भक्ते इत्यर्थः कविनृपजयदेवके कवीन्द्रे जयदेवके कलियुगस्य चरितं दुरितं पापं न वसतु ॥ २९ ॥

इदानीं दुःखितां सखीमाश्वासयन्त्याह नेति । हे सखि ! निर्दयः दयारहितः शठः यदि न आयातः, हे दूति ! त्वं किं कथं दूयसे ? दुःखिता भवसि, बहवः वल्लभाः स्त्रियः यस्य सः कृष्णः स्वच्छन्दं रमते, तस्मिन् तत्र किं दूषणं को दोषः ? पश्य अवलोकय, अद्य दयितस्य प्रियस्य कृष्णस्य गुणैः सौन्दर्यादिभिः रज्जुभिरिति ध्वनिः; आकृष्यमाणम्

अथ षोड़शः प्रबन्धः ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलतरलकुवलयनयनेन तपति न सा किसलयशयनेन ।
"सखि ! या रमिता वनमालिना" । ध्रुवम् ॥ २१ ॥

विकसितसरसिजललितमुखेन ।
स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन । "सखि ! या" ॥ २२ ॥

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ।
ज्वलति न सा मलयजपवनेन । "सखि ! या" ॥ २३ ॥

इदं चेतः चित्तम् उत्कण्ठा औत्सुक्यम् आर्त्तिः पीड़ा च तयोर्भरात् आतिशय्यात् हेतोः स्फुटत् विदलदिव कथं याचति अतुमेवाकूारः भवेत् तस्मादुपनीतुमेवामकतया परात्मनेति तात्पर्यात् ॥ २० ॥ शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलेति । हे सखि ! या अनिलेन वायुना तरले चञ्चले कुवलये नीलोत्पले इव नयने यस्य तादृशेन वनमालिना रमिता क्रीड़िता, सा किसलयशयनेन पल्लवशयनेन न तपति न सन्तापं गच्छति । अरमितेति पक्षे किसलयशयने नवपल्लवशय्यायाम् इति न तपति इति न अपितु तपत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

विकसितेति । विकसितं यत् सरसिजं पद्मं तद्वत् ललितं मुखं यस्य तेन वनमालिना 'रमितेति सर्वत्र योज्यं' सा मनसिजविशिखेन कामशरेण न स्फुटति न विदीर्य्यते, अरमितेति पक्षे मनसिजविशिखे कामशरे इति सप्तम्यन्तं कृत्वा पूर्ववत् नञ्द्वयेनान्वयः कार्य्य एवं सर्वत्र ॥ २२ ॥

अमृतेति । अमृतवत् मधुरं मृदुतरं कोमलतरं वचनं यस्य तेन वनमालिना रमितेति पूर्ववत् सा मलयजपवनेन न ज्वलति न तप्यते ॥ २३ ॥

स्थलजलरुहरुचिकरचरणेन ।
लुठति न सा हिमकरकिरणेन । 'सखि ! या' ॥ १४ ॥
सजलजलदसमुदयरुचिरेण ।
दलति न सा हृदि विरहभरेण । 'सखि ! या' ॥ १५ ॥
कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन ।
श्वसिति न सा परिजनहसनेन । 'सखि ! या' ॥ १६ ॥
सकलभुवनजनवरतरुणेन ।
वहति न सा रुजमतिकरुणेन । 'सखि ! या' ॥ १७ ॥
श्रीजयदेवभणितवचनेन ।
प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन । 'सखि ! या' ॥ १८ ॥

इति श्रोकुलः प्रबन्धः ।

स्थलेति । स्थलजलरुहवत् रुचिरैर्वा तादृशाः करचरणाः हस्तपादाः यस्य तादृशेनेति वनमालिनेत्यस्य विशेषणम् । सा हिमकरस्य चन्द्रस्य किरणेन न लुठति न भूतले पतति इत्यर्थः, पद्यान्तरं पूर्ववत् ॥ १४ ॥

सजलेति । सजलः जलपूर्णः यः जलधराणां समुदयः तद्वत् रुचिरेण सुन्दरेण । सा विरहभरेण हृदि न दलति न विदीर्यते ॥ १५ ॥

कनकेति । कनकस्य काञ्चनस्य निकषः कषणं तद्वत् रुचिरेण तादृशं शुचि उज्ज्वलं वसनं यस्य तादृशेन । सा परिजनानां हसनेन उपहासेन न श्वसिति न कष्टम् अनुभवति पद्यान्तरं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

सकलेति । सकलेषु भुवनजनेषु वरः श्रेष्ठः तरुणश्च तेन । सा अतिकरुणेन अतिशोकेन रुजं पीडां न वहति पद्यान्तरं पूर्ववत् ॥ १७ ॥

श्रीति । अनेन श्रीजयदेवेन भणितम् उक्तं यत् वचनं तेन हरिरपि हृदयं प्रविशतु ॥ १८ ॥

मनोभवानन्दन ! चन्दनानिल !
प्रसीद रे दक्षिण ! मुञ्च वामताम् ।
क्षणं जगत्प्राण ! विधाय माधवं
पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥ ३९ ॥

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो
विषमिव सुधारश्मिर्यस्मिन् दुनोति मनोगतम् ।
हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते बलात्
कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः ॥ ४० ॥

बाधां विधेहि मलयानिल ! पञ्चबाण !
प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ।

उक्तमिति मलयानिलं प्रार्थयते मनोभवेति । हे मनोभवस्य आनन्दन ! आनन्दजनक ! चन्दनानिल ! प्रसीद प्रसन्नो भव, रे दक्षिण ! सरल इति ध्वनिः वामतां वक्रतां मुञ्च त्यज, हे जगत्प्राण ! क्षणं मम पुरः अग्रतः माधवं विधाय पश्चात् प्राणहरः भविष्यसि ॥ ३९ ॥ वंशस्थविलं वृत्तम् ।

रिपुरिति । अयं सखीभिः संवासः सहवासः रिपुः शत्रुरिव, हिमानिलः शीतलवायुः शिखी अग्निरिव, सुधारश्मिश्चन्द्रः विषमिव मम मनः दूरम् अत्यर्थं दुनोति सन्तापयति, हृदयम् अदये दयारहिते तस्मिन् अपि एवं पुनः बलात् वलते गच्छति, तथा हि कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षीणां कामिनीनां कामः वामः वक्रः अतएव निकामम् अत्यर्थं यथा तथा निरङ्कुशः अबाध्यः शिक्षाधारित्वात् दुर्निवार इत्यर्थः ॥ ४० ॥ हरिणीवृत्तम् ।

बाधामिति । हे मलयानिल ! त्वं बाधां मनोव्यथां विधेहि जनय, हे पञ्चबाण ! काम ! प्राणान् गृहाण, पुनर्गृहं न आश्रयिष्ये न गमिष्यामि, हे कृतान्तभगिनि ! यमसोदरे ! यमुने ! इत्यर्थः ते

किं ते कृतान्तभगिनि ! क्षमया तरङ्गै-

रङ्गानि सिञ्च मम शाम्यतु देहदाहः ॥ ४१ ॥

सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादराद्

आनम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दीवरम् ।

स्वच्छन्दं मकरन्दसुन्दरगलन्मन्दाकिनीमेदुरम्

श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ४२ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे विप्रलब्धावर्णने नागरनारायणो

नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

तव क्षमया किं ? क्षमां मा कुरु, मम अङ्गानि सिञ्च, देहदाहः शरीर-सन्तापः शाम्यतु निवृत्तो भवतु ॥ ४१ ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

सान्द्रेति । सान्द्रः घनः आनन्दो येषां तैः पुरन्दरादिभिरिन्द्रादिभिः दिविषदां देवानां वृन्दैः अमन्दादरात् अतिशयात् आनम्रैः प्रणतैः मूर्द्धः मुकुटस्थैरिन्द्रनीलमणिभिः मयूखाभिरित्यर्थः सन्दर्शितम् इन्दीवरं [illegible] नीलोत्पलभ्रमः यत्र तादृशं तथा स्वच्छन्दं यथा तथा मकरन्दवत् सुन्दर्या गलन्त्या निःसरन्त्या चरणादिति भावः मन्दाकिन्या गङ्गया मेदुरं स्निग्धं श्रीगोविन्दस्य पदारविन्दं पादपद्मम् अशुभस्कन्दाय अशुभनिवारणाय वन्दामहे प्रणमामः ॥ ४२ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

इति सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः।

विलक्षलक्ष्मीपतिः।

अथ कथमपि यामिनीं विनीय स्मरशरजर्जरितापि सा प्रभाते
अनुनयवचनं वदन्तमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयम्॥१॥

अथ सप्तदशः प्रबन्धः।

भैरवीरागयतितालाभ्यां गीयते।

रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषं
वहति नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम्।

अथेति। अथ अनन्तरं सा स्मरस्य कामस्य शरैः जर्जरितापि कथमपि अतिकष्टेन यामिनीं निनीय यापयित्वा प्रभाते अग्रे प्रणतम् अनुनयवचनं वदन्तम् अपि प्रियं साभ्यसूयं सेर्ष्यं यथातथा आह उवाच॥ १॥ पुष्पिताग्रावृत्तम्।

भैरवीरागेण यतितालेन च गीयते। भैरवीरागध्यानं यथा। सरोवरस्थे स्फटिकस्य मण्डपे। सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती। तालप्रभेद प्रतिपन्न गीता गौरी तनुर्नारदभैरवीयम्॥ सङ्गीतपारिजातोक्तलक्षणं यथा। स-स्वरांशग्रहन्यासा भैरवी स्यात् ध-कोमला। रिपयारोहे तु मन्यासा पञ्चमेनोभयोरपि। षड्जेनावरोहे तु सर्वदा सुखदायिनी।

स रि ग म प ध नि। स नि ध प म ग रि स। स रि म
म प म ग रि स म ग रि ग रि स नि ध नि सा। स ग
स ग म ग म प म ग रि स। धा प म ग रि स ग रि नि
स ग म म ग म प म ग रि स ग ग म नि नि स म ग
रि स स ग रि स नि नि स स।

इति भैरवी। सर्वदा।

रजनीति। हरिहरीति। खेदसूचकमव्ययं हे माधव! याहि

चरणकमलगलदलक्तकसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम्।
दर्शयतीव बहिर्मदनद्रुमनवकिसलयपरिवारम्।
'हरिहरि ! याहि' ॥ ५ ॥

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम्।
कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदभेदम् ॥
'हरिहरि ! याहि' ॥ ६ ॥

बहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण ! मनोऽपि भविष्यति नूनम्।
कथमथ वञ्चयसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम्।
'हरिहरि ! याहि' ॥ ७ ॥

कलिता निर्मिता या कलधौतस्य स्वर्णस्य लिपिरक्षरविन्यासः तस्याः इव तया इवेत्यर्थः कर्तरि षष्ठी ज्ञेया। रतिजनितमिति अध्याहार्यम् रतेः सुरत-व्यापारस्य जयलेखं विजयपत्रम् अनुवहति अनुकरोति ॥ ४ ॥

वने कण्टकादिभिर्गात्रघर्षणात् एवं सम्भवति न तु नखक्षतानी-मानीत्याशङ्कां निराकरोति चरणेति। इदं तव उदारं विशालं हृदयं चरणकमलाभ्यां पादपद्माभ्यां तस्या इति भावः गलता स्रवता च अलक्तेन सिक्तम् अतएव बहिः हृदयात् बहिः प्रदेशे मदनद्रुमस्य हृदयस्थस्य कामद्रुमस्य नवं नूतनं किसलयपरिवारं पल्लवसमूहं दर्शयतीव प्रकटयतीव ॥५॥

दशनेति। भवतस्तव अधरगतं दन्तक्षतस्य दशनपदं तस्या दन्तक्षत-चिह्नं मम चेतसि खेदं क्लेशं तापमित्यर्थः जनयति अतः कथं अधु-नापि एवं भावान्तरे आपतितेऽपि तव एतत् वपुः शरीरं मया सह अभेदम् अभिन्नं कथयति सूचयति च अन्यथा त्वद्दशनक्षते तवैव पीड़ा भवेत् मम तु कथमिति भावः ॥ ६ ॥

अन्यथापि दूषणमेतत् सम्भवति न तु अन्यनायिकासङ्गादित्याशङ्कां निराकरोति बहिरिति। हे कृष्ण ! तव मनः अपि बहिरिव बाह्य-शरीरमिव नूनं निश्चितं मलिनतरं भविष्यति। अथ अन्यथा इत्यर्थः

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संवीतपीतांशुकं
राधायाश्चकितं विलोक्य हसति स्वैरं सखीमण्डले ।
व्रीडाचञ्चलमञ्चलं नयनयोराधाय राधानने
स्वादु स्मेरमुखोऽयमस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे खण्डितावर्णने विलक्षलक्ष्मीपतिर्नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

जगद्विख्यातस्य प्रणयस्य यः भरः आतिशय्यं तस्य भङ्गेन हेतुना यं कोऽपि लोकव्यवहारे अन्यपीडनं किं कथं किमपीत्यव्ययम् अनिर्वचनीयमित्यर्थः कष्टं जनयति ॥ १० ॥ शिखरिणीवृत्तम् ।

सर्गान्ते मङ्गलमाचरति प्रातरिति । प्रातःकाले नीलनिचोलं यस्य तम् तथा उरसि संवीतम् आच्छादितम् पीतं अंशुकं येन तम् अत एव चकितम् अपरनायिकावसनसम्बन्धात् अपराधस्य व्यक्ततया शङ्कितमिति यावत् अच्युतं कृष्णं विलोक्य राधायाः सखीमण्डले सखीसमूहे स्वैरं मन्दं यथा तथा हसति सति व्रीडया लज्जया चञ्चलं यथा तथा अञ्चलं नयनप्रान्तं नयनयोः आधाय नयनप्रान्तेन नयने आधाय इत्यर्थः राधाया आनने मुखे स्वादु सुन्दरं स्मेरम् ईषद्धास्ययुतं मुखं यस्य तादृशः अयं नन्दात्मजः कृष्णः जगताम् आनन्दाय अस्तु भवतु ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

इति अष्टमः सर्गः ।

तालफलादपि गुरुमतिसरसम् ।
किं विफलीकुरुषे कुचकलशम् । 'माधवे' ॥ ३ ॥
कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् ।
मा परिहर हरिमतिशयरुचिरम् । 'माधवे' ॥ ४ ॥
किमिति विषीदसि रोदिषि विकला
विहसति युवतिसभा तव सकला । 'माधवे' ॥ ५ ॥
मृदुनलिनीदलशीतलशयने ।
हरिमवलोकय सफलय नयने । 'माधवे' ॥ ६ ॥
जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदम् ।
शृणु मम वचनमनीहितभेदम् । 'माधवे' ॥ ७ ॥

तालेति । तालफलात् अपि गुरु स्थौल्येन काठिन्येन वर्तुलत्वेन च अतएव अतिसरसं रसभरपूर्णं कुचकलशं स्तनकुम्भं किं कथं विफलीकुरुषे व्यर्थयसि ? तस्यास्य करकमलमर्दनराहित्यादिति भावः ॥ ३

कतीति । इदम् अनुपदं पदे पदे अचिरं शश्वत्तमेव कति न- वारं न कथितं मया इति शेषः. वारं वारं पदे पदे मया इदं कथितमित्यर्थः: किमित्याह मेति। अतिशयरुचिरम् अतिसुन्दरं हरिं मा परिहर न त्यज ॥ ४ ॥

किमिति । विकला अतिव्याकुला सती किमिति कथं विषीदसि विषादं प्रकाशयसि, रोदिषि च । सकला युवतिसभा कामिनीवर्गः तव हसति सर्वेति समस्तविवक्षया पक्षे ॥ ५ ॥

मृद्विति । मृदुभिः कोमलैः नलिनीदलैः शीतले शयने हरिं कृष्णम् अवलोकय; पश्य, नयने नेत्रे सफलय चरितार्थे कुरु च ॥ ६ ॥

जनयसीति । हे राधे ! मनसि गुरुखेदं महद् दुःखं किमिति कथं जनयसि उत्पादयसि धारयसीत्यर्थः, अनीहितः अनभिलषितः भेदः विरहः यस्य तादृशं, यथा युवयोर्विरहः न भूयात् तथाविधं मम वचनं शृणु ॥ ७ ॥

स्तम्भाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम् ।
दृप्यद्दानवदूयमानदिविषद्दुर्वारदुःखापदां
भ्रंशः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वोऽश्रेयांसि वंशीरवः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे कलहान्तरितावर्णने
मुग्धमुकुन्दो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथ दशमः सर्गः ।

चतुरचतुर्भुजः ।

अत्रान्तरे मसृणरोषवशामसीम-
निःश्वासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ।
सव्रीडमीक्षितसखीवदनां दिनान्ते
सानन्दगद्गदपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

हरिणाक्षीणाम् अन्तर्मोहनेन मनोहरेण मौलिघूर्णनेन साधु साधु इति शिरःकम्पनेन चलतां मन्दाराणां देवतरुविशेषकुसुमानां विस्रंसनः शिरसः च्युतिकारकः स्तम्भस्य अनिश्चलतोऽपि आकर्षणे तथा दृष्टिहर्षणे नेत्रानन्ददाने महामन्त्रः तथा दृप्यद्भिः दर्पपूर्णैः दानवैः दूयमानाः पीड्यमाना ये दिविषदः देवाः तेषां दुर्वाराणां दुःखापदां भ्रंशः निवारकः वंशीरवेणैव दानवानां पराजयादिति भावः कंसरिपोः कृष्णस्य वंशीरवः वः युष्माकम् अश्रेयांसि अशुभानि व्यपोहयतु निराकरोतु श्रेयांसीति पाठे व्यपोहयतु पदं स्वल्पं धातूनामनेकार्थत्वात् व्यपवर्गयोगाद्वेति ध्येयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् अन्तरे अवसरे दिनान्ते सन्ध्यायां हरिः कृष्णः मसृणस्य मन्दतायेन स्निग्धस्य रोषस्य वशात् अधीनां प्रायशो निःश्वासपारिमत्यं असीमनिःश्वासेन पुनः पुनः निश्वासेन निःसहं

अथ एकोनविंश प्रबन्धः ।

देशवराडीरागेण अष्टतालेन च गीयते ।

वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचिकौमुदी
हरति दरतिमिरमतिघोरम् ।
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा
रोचयति लोचनचकोरम् ।
प्रिये ! चारुशीले ! मुञ्च मयि मानमनिदानं
सपदि मदनानलो दहति मम मानसम् ।
देहि मुखकमलमधुपानम् । ध्रुवम् ॥ २ ॥

विषादपूर्णं मुखं यस्याः तां तथा चकोरं चञ्चलं यथा तथा ईक्षितं च यस्या वदनं यथा तथोक्ता सखी [illegible] हरिः राधां उपेत्य प्राप्य सानन्दानि मधुराणि [illegible] [illegible] यस्य तद् यथा तथा इति [illegible] वचनम् उवाच ॥ १ ॥
अथ [illegible] ।

देशवराडीरागेण अष्टतालेन च गीयते ।

वदसीति । हे चारुशीले ! मनोरमचरित्रे प्रिये ! मयि अनिदानम् अहेतुकं मानं कोपं मुञ्च, मानः कोपः स तु ईर्ष्या [illegible] इति दर्पचकारः, मदनानलः कामाग्निः सपदि झटिति मम मानसं दहति, तस्मात् मुखमेव कमलं पद्मं तस्य मधुपानं देहि मुखपद्ममधु पाययेत्यर्थः मधुपानस्य अग्निदाहनिवारकत्वादिति भावः, यदि किञ्चिदपि वदसि कथयसि तदा तव दन्तानां रुचिः दीप्तिरेव कौमुदी ज्योत्स्ना अतिघोरं दरः भयमेव तिमिरं तत् ममेति भावः हरति, किञ्च तव वदनचन्द्रमाः मुखचन्द्रः स्फुरतः दीप्यमानस्य अधरस्य सीधवे अमृताय [illegible] मम लोचनमेव चकोरं पक्षिविशेषं रोचयति कामयते सतृष्णं करोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

सत्यमेवासि यदि सुदति ! मयि कोपिनी
देहि खरनयनशरघातम् ।
घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् । 'प्रिये !' ॥ ३ ॥
त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं
त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।
भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी
तत्र मम हृदयमतियत्नम् । "प्रिये !" ॥ ४ ॥
नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं
धारयति कोकनदरूपम् ।

सत्यमिति । हे सुदति शोभनदशने ! यदि सत्यमेव मयि कोपिनी क्रुद्धासि, तदा खराः तीक्ष्णाः नयना एव शराः तैः घातं प्रहारं देहि, भुजाभ्यां बन्धनं घटय, कुरु, तथा रदैः दन्तैः खण्डनं दंशनं जनय कुरु, येन वान्येन प्रकारेण पादप्रहारादिना सुखजातं सुखसमूहं तवेति शेषः भवति तत् कुरु इत्यन्वयः । प्रभवोऽपि अपराधिषु किङ्करेषु प्रहरन्तीति विहितमेवेति भावः ॥ ३ ॥

नाहं तव प्रभुर्वा तव प्रभुरेव इत्युक्तवित्वाशयेनाह त्वमिति । हे राधे ! त्वं मम भूषणम् अलङ्कारः असि, त्वं मम जीवनं प्राणभूतासि, किञ्च भवजलधौ संसारसागरे रत्नम् सर्वश्रेष्ठवस्तु च असि जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते । इति कोषः तस्मात् भवती इह अस्मिन् संसारसागरे इति भावः, मयि सततं अनुरोधिनी अनुकूलवर्तिनी भवतु, तत्र तव प्रीत्युत्पादने मम हृदयम् अतियत्नं अतियत्नवत् तवानुकूल्यसाधनार्थं सततं सयत्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

नीलेति । हे तन्वि ! कृशाङ्गि ! नीलनलिनाभं नीलकमलसदृशम् अपि तव लोचनं नयनं कोकनदरूपं रक्तोत्पलसादृश्यं धारयति.

कुसुमशरबाणभावेन यदि रञ्जयसि

कृष्णमिदमेतदनुरूपम् । "प्रिये !" ॥ ५ ॥

स्फुरतु कुचकुम्भयोरुपरि मणिमञ्जरी

रञ्जयतु तव हृदयदेशम् ।

रसतु रशनापि तव घनजघनमण्डले

घोषयतु मन्मथनिदेशम् । "प्रिये !" ॥ ६ ॥

स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं

जनितरतिरङ्गपरभागम् ।

भण मसृणवाणि ! करवाणि चरणद्वयं

सरसलसदलक्तकरागम् । "प्रिये !" ॥ ७ ॥

रागादिति भावः, किन्तु कुसुमं शरः यस्य तस्य कामस्य यः बाणः कुसुमनिर्मितः तस्मात् भावः उत्पत्तिर्यस्य तेन अधुना रञ्जयसि यदि कृष्णं मां कृष्णमेतत् नयनं रञ्जयति मधुपानेन नेत्रयोः लौहित्यसम्पादनादिति भावः, ततः एतत् रञ्जनम् अनुरूपं योग्यं भवति तस्मात् रोषं त्यक्त्वा मधु-पानेन नयनं रञ्जय इति भावः ॥ ५ ॥

स्फुरतिति । हे राधे ! तव कुचकुम्भयोः स्तनकलसयोः उपरि मणिमञ्जरी रत्नहारः स्फुरतु विराजतां, तव हृदयदेशं प्रदेशं रञ्ज-यतु शोभयतु च । किञ्च तव घने निविड़े जघनमण्डले रशना काञ्ची अपि रसतु ध्वनतु, मन्मथस्य कामस्य निदेशं शासनं घोषयतु च प्रचारयतु च ॥ ६ ॥

स्थलेति । हे मसृणवाणि मृदुमधुरभाषिणि ! भण वद आदिश स्थलकमलानां स्थलपद्मानां गञ्जनं तिरस्कारकं, मम हृदयस्य रञ्जनं शोभाकरं, जनितः कृतः रतिरङ्गे सुरतोत्सवे परभागः उत्कर्षः येन तादृशं तव चरणद्वयं सरसेन आर्द्रेण लसता दीप्यमानेन अलक्तकेनेत्यर्थः, अलक्तकेन शोभनः रागः लौहित्यं यस्य तथोक्तं पुर-स्कृतमित्यर्थः करवाणि ॥ ७ ॥

स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनं
देहि पदपल्लवमुदारम् ।
ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनानलो
हरतु तदुपाहितविकारम् । "प्रिये !" ॥ ८ ॥

इति चटुलचाटुपटुचारु मुरवैरिणो
राधिकामधिवचनजातम् ।
जयति जयदेवकविभारती भूषितं
मानिनीजनजनितशातम् । "प्रिये !" ॥ ९ ॥

इति एकोनविंशः प्रबन्धः ।

परिहर कृतातङ्के ! शङ्कां त्वया सततं घन-
स्तनजघनयाक्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि ।

स्मरेति । हे राधे ! मम शिरसि स्मरगरलखण्डनं कामजात-दुःखदमनम् उदारम् उत्कृष्टं तव पदपल्लवं मण्डनं भूषणस्वरूपं देहि अर्पय दारुणः भीषणः मदनकदनानलः कामसन्तापाग्निः मयि ज्वलति, तेन कामसन्तापाग्निना उपाहितं जनितं विकारं मयोति शेषः हरतु निःसारयतु तव पदपल्लवदानं कर्तृ इति शेषः ॥ ८ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण जयदेवकविना भूषितम् अलङ्कृतं मानिनीजनानां कामवतीनां नारीणां जनितं शातं सुखं येन तादृशं यथा स्यात् तथा सुखाभिनिवेशकरः । राधिकाम् अधि राधामधिकृत्य इत्यर्थः, चटुलं चातुर्ययुक्तं चाटु प्रीतिकरं पटु कौशलपूर्णं चारु मनोहरं मुरवैरिणः कृष्णस्य वचनजातं वाक्यसमूहः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ ९ ॥

परिहरेति । हे कृतातङ्के ! कृतः आतङ्कः सन्देहो यया सा तत्सम्बुद्धौ, शङ्कां मम अन्याङ्गनाजनितामिति भावः परिहर त्यज । घने निबिडे स्तनजघने यस्याः तादृश्या त्वया सततं नद्ध आक-

व्यथयति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपञ्चय पञ्चमं
तरुणि ! मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ।
सुमुखि ! विमुखीभावं तावद्विमुञ्च न वञ्चय
स्वयमतिशयस्निग्धो मुग्धे ! प्रियोऽहमुपस्थितः ॥ १३ ॥

बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः स्निग्धो मधूकच्छवि
र्गण्डश्चण्डि ! चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् ।
नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति ! प्रिये !
प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥ १४ ॥

तवाधरामृतपानेनैव तद्भयं निवर्त्तते इति भावः ॥ १२ ॥ पुष्पिताग्रावृत्तम् ।

व्यथयेति । हे तन्वि ! कृशाङ्गि ! वृथा अकारणं मौनं तूष्णीम्भावः तवेति शेषः, मां व्यथयति तापयति, हे तरुणि ! मधुरैः आलापैः भाषितैः पञ्चमं रागं प्रपञ्चय प्रकटय पञ्चमरागेण मधुरभाषणं कुरु, दृष्टिभिः तापं विनोदय अपनय, हे सुमुखि ! विमुखीभावं वैमुख्यं निराकरणाकाङ्क्षामिति भावः, विमुञ्च त्यज न वञ्चय न प्रतारय मामिति शेषः, हे मुग्धे ! मूढे ! अतिशयस्निग्धः अतिप्रेमवान् प्रियः प्रीतिकरः अहं स्वयं विना आह्वानमिति भावः, उपस्थितः आगतः । तस्मात् मां न प्रत्याख्याहीति भावः ॥ १३ ॥ हरिणीवृत्तम् ।

सम्प्रति मानभञ्जनेन प्रसादयाह बन्धूकेति । हे चण्डि ! कोपने ! अयम् बन्धूकस्य पुष्पविशेषस्य या द्युतिः कान्तिः तस्या बान्धवः बन्धूक-कुसुमसदृश इत्यर्थः स्निग्धः तव अधरः, मधूकवत् छविर्दीप्तिर्यस्य तादृशः गण्डः कपोलः तथा नीलनलिनस्य नीलकमलस्य श्रीमोचनं शोभापहारि लोचनं चकास्ति शोभते । हे कुन्दाभदन्ति ! कुन्दकुसुम-दशने ! तव नासा नासिका तिलप्रसूनस्य तिलपुष्पस्य पदवीं अभ्येति तिलपुष्पसदृशी जातेत्यर्थः, हे प्रिये ! तस्मात् स पुष्पायुधः कामः

दृशौ तव मदालसे वदनमिन्दुमत्यान्वितं
गतिर्जनमनोरमा विजितरम्भमूरुद्वयम् ।
रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भ्रुवौ
अहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि ! पृथ्वीगता ॥ १५ ॥

प्रीतिं वस्तनुतां हरिः कुवलयापीडेन सार्धं रणे
राधापीनपयोधरस्मरणकृत् कुम्भेन सम्भेदवान् ।
यत्र स्विद्यति मीलति क्षणमपि क्षिप्रं तदालोकनात्
व्यामोहेन जितं जितं जितमभूद् व्यामोलकोलाहलः ॥१६॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मानिनीवर्णने चतुरचतुर्भुजो
नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

भावः शार्दूलेन त्वन्मुखदर्शनया तव सुधाराधनेन चित्तं विलसति
कायश्च विलसते तव सुखमेव अङ्गीकरोति वर्णुकार्थः ॥ १४ ॥ शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

दृशाविति । हे तन्वि ! सुन्दरि ! तव दृशौ नयने मदेन अलसे
मन्थरे, वदनम् इन्दुमत्या चन्द्रलेखया अन्वितं युक्तं चन्द्र इति बुद्धिं
जनयति इति भावः । गतिः गमनं जनानां मनोरमा मनोहारिणी,
ऊरुद्वयं जङ्घे ऊरुयुगं, विजिता तिरस्कृता रम्भा कदली येन तथाभूतं
कदलीदमनविजयि, तव रतिः सुरतविहारः कलावती कौशलयुक्ता
रमणीया, भ्रुवौ च रुचिरा मनोहारिण्यौ चित्रा चमत्कारिण्यौ लेखा
ययोः तादृशौ, अहो आश्चर्यं, त्वं पृथ्वीगता भूगतापि विबुधयौवतं
विबुधयुवतीनां भावं सुरसुन्दरीरूपविशेषं वहसि धारयसि ॥ १५ ॥
पृथ्वीछन्दः ।

सम्प्रति सभ्यानामाशिषा कवेश्च संपादयति प्रीतिमिति । यः कुवलया-
पीडेन महाहस्तिना कंसस्य हस्तिना सार्धं रणे संग्रामे कुम्भेन तदी-
येनेति भावः, सम्भेदवान् संघर्षी सन् राधायाः पीनयोः पयोधरयोः

अथ एकादशः सर्गः ।

सानन्ददामोदरः ।

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं
गतवति कृतवेशे केशवे कुञ्जशय्याम् ।
रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे
स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगाद ॥ १ ॥

अथ विंशतितमः प्रबन्धः ।

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते ।

करपात् कुवलयापीड़स्य कुम्भस्पर्शेन राधास्तनस्पर्शस्मृतिमान् इत्यर्थः, ततश्च पश्चे बाहुजे तस्मिन् हरिणि विध्यति भयं प्राप्नुवति चिरं गौप्यं मीलति खिद्यमाने च सति तदालोकनात् तद्दर्शनात् च जितं जितं जितं कंसो जितः कंसो जित इत्येवं व्यामोहेन जनता-कलकलेन व्यामोहः विस्तारं गतः कोलाहलः कलरवः यस्मात् तथाभूतः अभूत् सः हरिः वः युष्माकं प्रीतिं महतीं विस्तारयतु ॥ १६ ॥ शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ।

सुचिरमिति । कापि सखी दृष्टिं मुष्णाति चोरयतीति तथोक्ते दर्शनतस्करे प्रदोषे रजनीमुखे स्फुरति दीप्यमाने वर्त्तमाने इत्यर्थः, सति सुचिरं दीर्घकालं अनुनयेन मृगाक्षीं राधां प्रीणयित्वा सन्तोष्य कृतवेशे रचितशृङ्गारवेशपरिष्कारे केशवे तस्याः कुञ्जशय्यां लता-मण्डपविरचितशयनं गतवति सति निरवसादाम् अवसादेन खेदापरहि-ताम् अतएव रचिता रुचिरा मनोहारिणी भूषा यया यस्याः वा तां राधां जगाद बभाषे ॥ १ ॥ मालिनीवृत्तम् ।

वसन्तरागेण यतितालेन च गीयते ।

विरचितचाटुवचनरचनं चरणे रचितप्रणिपातम् ।
सम्प्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ।
"मुग्धे ! मधुमथनमनुगतमनुसर राधिके !" । ध्रुवम् ॥ २ ॥
घनजघनस्तनभारभरे ! दरमन्थरचरणविहारम् ।
मुखरितमणिमञ्जीरमुपैहि विधेहि मरालविकारम् 'मुग्धे !'३
शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुरिपुरावम् ।
कुसुमशरासनशासनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावं 'मुग्धे !'४

विरचितेति । हे मुग्धे ! मूढे ! राधिके ! सम्प्रति विरचितानि कृतानि चाटूनि प्रियाणि वचनरचनानि वाक्यविन्यासा येन तं चरणयोः रचितः कृतः प्रणिपातः येन तथोक्तं पदानतमित्यर्थः मञ्जुलानां मनोज्ञानां वञ्जुलानां वेतसानां सीमनि प्रदेशे केलिशयनं विहारशय्यां अनुयातम् अनुगतम् शरणागतं मधुमथनं कृष्णं अनुसर अभिगच्छ ॥ २ ॥

घनेति । हे घनजघनस्तनभारभरे ! घनयोर्निबिडयोः जघनस्तनयोर्भारेण भरः अतिशयः यस्याः तत्सम्बुद्धौ, दरमन्थरः ईषन्मन्दः चरणविहारः पादविक्षेपः यत्र तत् तथा मुखरितः शब्दितः मणिमञ्जीरः रत्ननूपुरः यत्र तत् यथा तथा उपैहि समागच्छ, मरालानां राजहंसानां विकारं व्यवहारं विधेहि कुरु मरालवत् गच्छ इत्यर्थः ॥ ३ ॥

शृण्विति । रमणीयतरम् अतिमनोहरं तरुणीजनानां युवतीनां मोहनं मधुरिपोः कृष्णस्य रावं वचनं वेणुनादमित्यर्थः शृणु । तथा कुसुमशरासनं मदनं तस्य शासनमाज्ञां वन्दते प्रतिपालयतीति तथोक्ते पिकानां कोकिलानां निकरे समूहे भावम् अनुरागं भज इदानीं सुखेन कोकिलारावं शृणु इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलिं
मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।
धूर्त्तानामभिसारसत्वरहृदां विष्वक् निकुञ्जे सखि !
ध्वान्तं नीलनिचोलचारु सुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ११ ॥

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणां
आबद्धरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ।
एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं
तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां तनोति ॥ १२ ॥

अत्र एकेन कारकेण अनेकक्रियान्वयात् । दीपकालङ्कारः तदुक्तं दर्पण-कारेण अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः दीपकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादने-कासु क्रियासु चेदिति ॥ १० ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सम्प्रति अभिसारयोग्यम् अन्धकारं वर्णयन्नाह अक्ष्णोरिति । हे सखि ! विष्वक् समन्तात् निकुञ्जे ध्वान्तं तिमिरं धूर्त्तानाम् अन्यजन-वञ्चकानाम् अभिसारे सत्वरं द्रुतं हृदयं यासां तथाभूतानां नील-निचोलेन नीलवसनेन चारूणां मनोहारिणीनां सुदृशां सुनयनानां नारीणाम् अक्ष्णोः नेत्रयोः अञ्जनं कज्जलं श्रवणयोः कर्णयोः तापि-च्छानां तमालानां गुच्छावलिं कुसुमस्तवकपङ्क्तिं कर्णभूषणभूतामित्यर्थः, मूर्द्ध्नि शिरसि श्यामसरोजानां नीलकमलानां दाम मालां तथा कुचयोः स्तनयोः कस्तूरिकापत्रकं मृगनाभिरचितपत्रावलीं निक्षिपत् विन्यस्यत् सत् तत्तद्रूपेण परिणमदित्यर्थः अत एव प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानीत्यर्थः आलिङ्गति ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

काश्मीरेति । एतत् तमालदलवत् नीलतमं अतिनीलं तमिस्रं तिमिरं काश्मीरं कुङ्कुमं तद्वत् गौरं वपुः शरीरं यासां तासां अभिसारिकाणां कान्त सङ्केतं गच्छन्तीनां कामार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेति वचनात् नारीणां मणिमञ्जरीभिः अलङ्कार-

'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस कुचकलशतरलहारे ! ॥ १५ ॥
कुसुमचयरचितशुचिवासगेहे ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस कुसुमसुकुमारदेहे ! ॥ १६ ॥
मृदुचलमलयपवनसुरभिशीते ! ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस रसवलितललितगीते ! ॥ १७ ॥
विततबहुवल्लिनवपल्लवघने ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस चिरमलसपीनजघने ! ॥ १८ ॥

मेतदर्थः अशोकदलेन सह मदनं मदनाविरचनं तदेव भारः ? तादृशे केलिसदने इत्यत्र विशेषणमिदम् । कुचकलशयोः स्तनकुम्भयोः तरलः गलितत्वात् चञ्चलः हारः यस्याः तत्सम्बुद्धौ, एतदुत्तरत्र बोध्यम् ॥ १५ ॥

कुसुमेति । कुसुमचयेन पुष्पसमूहेन रचितं शुचि पवित्रं निर्मल-मित्यर्थः वासगेहं शयनस्थानं यस्याः इत्यर्थः, यद्वित् तथोक्ते कुसुमवत् सुकुमारः कोमलः देहः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ ॥ १६ ॥

मृदु इति । मृदुना मन्देन चलता मलयपवनेन चन्दनसंस्पृष्टेन इति भाव, सुरभिः सुगन्धः शीतः शीतलश्च तस्मिन् । रसैव रागेण वलितं युक्तं ललितं सुन्दरं गीतं यस्याः तत्सम्बुद्धौ ॥ १७ ॥

विततेति । विततामिः बहुभिः वल्लीभिः लताभिः नवैः पल्लवैश्च घने निबिडे इति इत्यर्थः । चिरमिति चिरकालं पीने स्थूले जघने नितम्बे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ ॥ १८ ॥

मधुमुदितमधुपकुलकलितरावे ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस मदनरभसरसभावे ! ॥ १९ ॥

मधुतरलपिकनिकरनिनदमुखरे ।
'प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह' ।
विलस दशनरुचिरुचिरशिखरे ! ॥ २० ॥

विहितपद्मावतीसुखसमाजे ।
कुरु मुरारे ! मङ्गलशतानि ।
भणति जयदेवकविराजराजे ॥ २१ ॥

इति एकविंशतितमः प्रबन्धः ।

त्वां चित्तेन चिरं वहन्नयमतिश्रान्तो भृशं तापितः

मध्विति । मधुना मकरन्देन मुदितैः हृष्टैः मधुपानां भ्रमराणां कुलैः वृन्दैः कलितः कृतः रावः गुञ्जनं यस्मिन् तथोक्ते । मदनरभसेन कामवेगेन रसः सरसः इत्यर्थः भावः, मनोवृत्तिः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, कामोत्सुकहृदये इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मध्विति । मधुना वसन्तेन तरलानां चञ्चलानां पिकनिकराणां कोकिलवृन्दानां निनदैः मुखरे शब्दिते । दशनरुचिरे दन्तरुचिरे इत्यर्थः, तथा रुचिरं सुन्दरं शिखरं दन्ताग्रभेदः यस्याः तत्सम्बुद्धौ, सुन्दरदन्ताग्रयुते इत्यर्थः ॥ २० ॥

विहितेति । हे मुरारे ! विहितः कृतः पद्मावत्या जयदेवपत्न्याः सुखसमाजः सुखसम्मिलनं येन तादृशे पद्मावतीसुखकरे इत्यर्थः भणति तव चरितं गायति सति जयदेवकविराजे मङ्गलशतानि बहूनि मङ्गलानीत्यर्थः कुरु ॥ २१ ॥

त्वामिति । हे राधे ! चित्तेन मनसा त्वां चिरं वहन् धारयन्

कन्दर्पेण च पातुमिच्छति सुधासंबाधबिम्बाधरम् ।
अस्याङ्कं तदलं कुरु क्षणमिह भ्रूक्षेपलक्ष्मीलव-
क्रीते दासइवोपसेवितपदाम्भोजे कुतः सम्भ्रमः ॥ २२ ॥
सा ससाध्वससानन्दं गोविन्दे लोललोचना ।
सिञ्जाना मञ्जु मञ्जीरं प्रविवेश निवेशनम् ॥ २३ ॥

अथ द्वाविंशतितमः प्रबन्धः ।

वराडीरागरूपकतालाभ्यां गीयते ॥

राधावदनविलोकनविकासितविविधविकारविभङ्गं
जलनिधिमिव विधुमण्डलदर्शनतरलिततुङ्गतरङ्गम् ।
"हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासं
सा ददर्श गुरुहर्षवशंवदवदनमनङ्गनिवासम्" ध्रुवम् ॥ २४ ॥

अतिश्रान्तः कन्दर्पेण च भग्नम् अत्यर्थं तापितश्च अयं कृष्णः तव सुधया अमृतेन सम्बाधं पूर्णं बिम्बाधरं पातुमिच्छति, तत् तव अस्य अङ्कं अलङ्कुरु क्षणं यावत् भ्रूक्षेपलक्ष्म्या भ्रूभङ्ग्या नवक्रीते अतएव उपसेवितं पादाम्भोजं येन तादृशे तव पादपद्मसेवि-नीत्यर्थः दासे इव इह अस्मिन् कृष्णे सम्भ्रमः भयं कुतः नैव सम्भ्रमः कार्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ।

सेति । सा राधा ससाध्वसं ससम्भ्रमं सानन्दञ्च यथा तथा गोविन्दे कृष्णे लोले सतृष्णे लोचने यस्याः तथाभूता लोचनयुगल-व्यापारित्वपरः, तथा मञ्जुः मनोहरः मञ्जीरः नूपुरः यत्र तत् यथा तथा सिञ्जाना गमनवशात् नूपुररवं कुर्वाणा इत्यर्थः सती निवेशनं कुञ्जमन्दिरं प्रविवेश ॥ २३ ॥ अनुष्टुप् ।

वराडिरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

राधेति । सा निवेशनं प्रविशन्ती राधा राधायाः वदनस्य मुखस्य विलोकनेन दर्शनेन विकासितः प्रकटितः विविधः विकाराणां काम-

हारममलतरतारमुरसि दधतं परिलम्बित दूरम् ।
स्फुटतरफेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २५ ॥

श्यामलमृदुलकलेवरमण्डलमधिगतगौरदुकूलम् ।
नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २६ ॥

तरलदृगञ्चलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम् ।

[illegible]णिनामां विभङ्गः विभेदः यस्य तथोक्तं विधुमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्य दर्शनेन तरलिताः चञ्चलिताः तुङ्गा उच्चाः तरङ्गा यस्य तादृशं जलनिधिं समुद्रमिव दृढतरं चिरानुरागं चिरं बद्धरागम् अभिलषितः आकाङ्क्षितः विलासः यस्य तं पुरोऽभिमुखः [illegible] वदनं यस्य तथाभूतं हर्षविकसितवदनबिम्बं तथा अनङ्गस्य कामस्य निवासं आश्रयं हरिं ददर्श ॥ २४ ॥

अथ परमाद्भुतं हरेर्विग्रहस्य विशेषणानि वर्णयति हार-मित्यादि । परिलम्बितं लम्बमानं दूरं दृढं अमलतरा अति-निर्मला तारा मुक्ताविशेषा तादृशं उरसि दधतं धारयन्तं अतएव स्फुटतरेण फेनकदम्बेन फेनराशिना करम्बितं युक्तं यमुनाजलस्य कालिन्दीसलिलस्य पूरं प्रवाहमिव स्थितम् । यमुनायाः श्यामवर्ण-त्वात् फेनस्य च शुभ्रत्वात् औपम्यं बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

श्यामलेति । अधिगतं परिहितं गौरं दुकूलं येन तं तथा श्यामलं मृदुलं कोमलं कलेवरं शरीरं मण्डयति भूषयति यो इति तावत् तथोक्तम् अतएव पीतेन परागाणाम् अन्तःकुसुमरेणूनां पटल-भरेण संघटितत्वेन वलयितं वेष्टितं मूलं यस्य तथाभूतं नील-नलिनं नीलोत्पलमिव स्थितम् ॥ २६ ॥

तरलेति । तरलेन चञ्चलेन दृगञ्चलचलनेन कटाक्षक्षेपेण मनो-

स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तड़ागम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २७ ॥

वदनकमलपरिशीलनमिलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।
स्मितरुचिरुचिरसमुल्लसिताधरपल्लवकृतरतिलोभम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २८ ॥

शशिकिरणच्छुरितोदरजलधरसुन्दरसकुसुमकेशम् ।
तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम् ।
'हरिमेकरसम्' ॥ २९ ॥

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।

परं यत् वदनं तस्मात् जनितः रतिरागः सुरतौत्सुक्यं यस्य तादृशम् अतएव शरदि शरत्काले स्फुटस्य विकसितस्य कमलस्य उदरे अभ्यन्तरे खेलितं क्रीडापरं खञ्जनयुगं यस्य तथाभूतं तड़ागं सरोवरमिव स्थितम् ॥ २७ ॥

वदनेति । वदनमेव कमलं पद्मं तस्य परिशीलनाय विकाशाय मिलितस्य समागतस्य मिहिरस्य सूर्यस्य समा सदृशी कुण्डलस्य कर्णभूषणस्य शोभा यस्य तथोक्तं सूर्यवज्ज्वलत्कुण्डलमित्यर्थः, तथा स्मितस्य मृदुहसितस्य रुच्या शोभया रुचिरेण सुन्दरेण अतएव समुल्लसितेन सुशोभितेन अधरपल्लवेन कृतः जनितः रतये सुरताय लोभः येन तादृशम् ॥ २८ ॥

शशीति । शशिनः चन्द्रस्य किरणैः छुरितं व्याप्तं उदरं यस्य तादृशः यः जलधरः तद्वत् सुन्दरः सकुसुमः कुसुमखचितः केशः यस्य तथोक्तम् । तथा तिमिरेषु अन्धकारेषु उदितं यत् विधुमण्डलं चन्द्रमण्डलं तद्वत् निर्मलेन मलयजेन चन्दनेन तिलकनिवेशः यस्य तथाभूतम् ॥ २९ ॥

विपुलेति । विपुलः प्रचुरः पुलकभरः रोमाञ्चातिशयः तेन

भजन्त्यास्तल्पान्तं कृतकपटकण्डूतिपिहित-
स्मितं याते गेहाद्बहिरवहितालीपरिजने।
प्रियास्यं पश्यन्त्याः स्मरपरवशाकूतसुभगं
सलज्जाया लज्जापि व्यगमदिव दूरं मृगदृशः ॥ २३ ॥

जयश्रीविन्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः
स्वयं सिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव।
भुजापीडक्रीडाहतकुवलयापीडकरिणः
प्रकीर्णासृग्बिन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥ २४ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे राधिकामिलने सानन्ददामोदरो
नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

भजन्त्या इति। तल्पान्तं शय्याप्रान्तं भजन्त्या गच्छन्त्या शय्योपरि उपविशन्त्या इत्यर्थः कृता या कपटकण्डूतिः छलकण्डूयनं तया पिहितम् आच्छादितं स्मितं येन, तादृशे अवहिते सतर्के आलीपरिजने सखीजने गेहात् निकुञ्जभवनात् बहिर्याते च स्मरपरवशेन कामपरतन्त्रतारेण यः आकूतः अभिलाषः तेन सुभगं सुन्दरं यथा तथा प्रियस्य कृष्णस्य आस्यं मुखं पश्यन्त्याः अतएव सलज्जायाः मृगदृशः मृगाक्ष्याः राधायाः लज्जा दूरं व्यगमदिव। सखीसमक्षं सलज्जा आसीत् इदानीं तद्बहिर्गमनात् लज्जां त्यक्त्वा अभिलाषोचितं विजहार इति भावः ॥ २३ ॥ शिखरिणीवृत्तम्।

जयश्रीति। जयश्रिया विजयलक्ष्म्या विन्यस्तैः अर्पितैः मन्दारकुसुमैः सुरतरुकुसुमैः महितः पूजित इव द्विपेन हस्तिना सह यः रणः संग्रामः तेन मुदा हर्षेण स्वयं सिन्दूरेण मुद्रित इव रञ्जित इव भुजापीडे बाहुबन्धनेन क्रीडया हतस्य कुवलयापीडाख्यस्य कंस-करिणः प्रकीर्णः समन्तात् प्रक्षिप्तः असृग्बिन्दुः शोणितबिन्दुर्येन तादृशः मुरजितः कृष्णस्य भुजदण्डः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥२४॥

किसलयशयनतले कुरु कामिनि! चरणनलिनविनिवेशम्।
तव पदपल्लववैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम्।
'क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर भो राधिके'!। ध्रु० ॥२॥
करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम्।
क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरं 'क्षण०' ध्रु० ३
वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम्।
विरहमिवापनयामि पयोधररोधकमुरसि दुकूलं 'क्षण०' ध्रु० ४

प ध स स नि ध नि ध प ग प म गा रि स स रि स रि
स स स नि ध प धा प मा पा पा ध मा स नि ध प धा प
प मा गृ गा रि स । स रि स स नि ध प ध ध सा रि
रि सा प मा गा रि सा ॥

इति विभासः । प्रातःकालीनः ।

किसलयेति । हे कामिनि ! किसलयशयनतले नवपल्लवशय्यायां चरणनलिनविनिवेशं पादपद्मार्पणं कुरु, इदं किसलयशयनं सुवेशं सुविरचितं तव पदपल्लवस्य वैरि शत्रुभूतम् अतः पराभवं पराजयं तव पदपल्लवेनास्य शिरसि अवस्थानादिति भावः अनुभवतु प्राप्नोतु, भो राधिके ! अधुना अनुगतं नारायणं मामित्यर्थः क्षणं अनुसर अनुगच्छ ममाभिलाषं पूरयेत्यर्थः ॥ २ ॥

करकमलेनेति । हे प्रिये ! विदूरं बहुदूरम् आगमिता आनीता असि मयेति शेषः तस्मात् करकमलेन निजेनेति शेषः तव चरणं करोमि संवाहयामि दूरागतस्य पादसंवाहनस्यौचित्यादिति भावः, मामिव अनुगतिशूरम् अत्यन्तानुगतमित्यर्थः नूपुरं शयनोपरि क्षणम् उपकुरु स्थापय । अत्यन्तानुगते उपकारः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥

वदनेति । वदनमेव सुधानिधिः चन्द्रः तस्मात् गलितम् अमृत-
[illegible] रचय वद । अहञ्च पयोधररोधकं

प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव पुलकितमन्यदुरवापम् ।
मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापं 'क्षण०' ॥ ५ ॥

अधरसुधारसमुपनय भामिनि ! जीवय मृतमिव दासम् ।
त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ।
'क्षणमधुना' ॥ ६ ॥

शशिमुखि ! मुखरय मणिरसनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।
मम श्रुतियुगले पिकरवविकले शमय चिरादवसादम् ।
'क्षणमधुना' ॥ ७ ॥

स्तनावरणं स्तनाच्छादकं वा उरसि वक्षसि स्थितं दुकूलं वसनं विरहमिव अपनयामि ॥ ४ ॥

प्रियेति । हे प्रिये ! मम उरसि वक्षसि [illegible] कामस्य [illegible] भावः, परिरम्भणरभसेन आलिङ्गनावेगेन वलितम् [illegible] पुलकितं रोमाञ्चितम् अन्येन मद्व्यतिरिक्तेन जनेन दुरापं दुर्लभं कुचकलशं स्तनकुम्भं निवेशय अर्पय, तेन च मम मनसिजतापं कामसन्तापं शोषय निर्वापय ॥ ५ ॥

अधरेति । हे भामिनि ! सुन्दरि ! अधरसुधारसम् अधरामृतम् उपनय देहि त्वयि विनिहितमनसम् अर्पितचित्तं विरहानलेन दग्धवपुषं अतएव अविलासं विलासरहितं निरानन्दमित्यर्थः, मृतमिव दासं किङ्करं मामिति शेषः जीवय ॥ ६ ॥

शशीति । हे शशिमुखि ! चन्द्रवदने ! अनुगुणः अनुरूपः [illegible] निनादः ध्वनिर्यस्य तादृशं तव कण्ठ[illegible] मणिरसनागुणं रत्ननिर्मितकाञ्चीदाम मुखरय [illegible] शब्दितं कुरु, पिकानां कोकिलानां रवेण विकले रुद्धे विरहशोकोद्दीपकत्वादिति भावः ! मम श्रुतियुगले कर्णद्वये चिरात् अवसादं विषादं शमय नाशय ॥ ७ ॥

मामतिविफलरुषा विकलीकृतमवलोकितुमधुनेदम् ।
मीलति लज्जितमिव नयनं तव विरम विसृज रतिखेदम् ॥
'क्षणमधुना' ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।
जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ।
'क्षणमधुना' ॥ ९ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे त्रयोविंशः प्रबन्धः ।

प्रत्यूहः पुलकाङ्कुरेण निबिडाश्लेषे निमेषेण च
क्रीडाकूतविलोकितेऽधरसुधापाने कथाकेलिभिः ।
आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभूत्
उद्भूतः स तयोर्बभूव सुरतारम्भः प्रियम्भावुकः ॥ १० ॥

मामिति । हे राधे ! अधुना तव इदं नयनम् अतिविफलरुषा अतिविफलेन विरहजनितेन मानापरनाम्ना कोपेन विफलीकृतं वञ्चितमित्यर्थः, विकलीकृतमिति पाठे विकलीकृतं क्लेशितं मां अवलोकितुं द्रष्टुं लज्जितं सलज्जमिव मीलति तस्मात् विरम निवर्तस्व कोपादिति शेषः रतिखेदं सुरतदैन्यं विसृज त्यज अभिलाषानुरूपसुरतेन मां तोषय इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः अनुपदनिगदितं पदे पदे भणितं मधुरिपोः कृष्णस्य मोदः सन्तोषः यत्र तथाभूतम् इदं गीतमिति शेषः, रसिकजनेषु मनोरमरतिरसविनोदं मनोहरसुरतरङ्गं जनयतु ॥९॥

अथ सुरतारम्भं कीर्त्तयति प्रत्यूह इति । तयोः राधाकृष्णयोः सः प्रियम्भावुकः अतिप्रियः सुरतारम्भः उद्भूतः अत्युत्कटतया अद्भुतः बभूव । यस्मिन् सुरतारम्भे पुलकाङ्कुरेण रोमोद्गमेन निबिडाश्लेषे गाढालिङ्गने, निमेषेण क्रीडायाम् आकूतविलोकिते सतृष्णावलोकने, कथाकेलिभिः चाटुवाक्यैः अधरसुधापाने,

दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-
राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ।
हस्तेनानमितः कचेऽधरमधुस्यन्देन सम्मोहितः
कान्तः कामपि तृप्तिमाप तदहो । कामस्य वामा गतिः ॥११॥

माराङ्के रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे तया साहस-
प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत्सम्भ्रमात् ।
निष्पन्दा जघनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कम्पितं
वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिध्यति ॥ १२ ॥

मन्मथकलायुद्धे कामक्रीडाविशेषरूपसंग्रामेऽपि आनन्दाधिक्येन सम्भोगानुभवेन प्रत्यूहः विघ्नः अभूत् ॥ १० ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विपरीतसुरतं वर्णयति—दोर्भ्यामिति । कान्तः प्रियः तस्याः दोर्भ्यां भुजाभ्यां संयमितः नियन्त्रितः, पयोधरयोः भरेण आपीडितः आहतः, पाणिजैः नखैः आविद्धः विक्षतः, दशनैः दन्तैः क्षतम् अधरपुटं यस्य तादृशः श्रोणितटेन नितम्बदेशेन आहतः, हस्तेन कचे केशे आनमितः, अधरमधुस्यन्देन अधरमधुदानेन सम्मोहितः सम्यक् मोहितः सन् कामपि अनिर्वचनीयां तृप्तिं सन्तोषम् आप प्रापत् अहो ! आश्चर्यं तत् तस्मात् कामस्य गतिः वामा विपरीता, कामस्य स्वरूपमा विपरीत गतिः चमत्कारिणीति ॥ ११ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

पुनश्च तदेवाह—माराङ्के इति । तया राधया कान्तस्य कृष्णस्य जयाय पराभवाय माराङ्के माराङ्काभिधाने रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे सुरतक्रीडारूपसंग्रामारम्भे साहसप्रायम् अतिशयचपलं यत् सम्भ्रमात् आवेगात् उपरि स्थातुमिति भावः । यत् किञ्चित् कर्तव्यं प्रारब्धं तत्क्षणं नैव वैपरीत्येन जघनस्थली निष्पन्दा, दोर्वल्लिः भुजलता शिथिलिता, वक्षः उत्कम्पितं तथा अक्षि नयनं मीलितं सङ्कुचितम् ।

व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ
स्पष्टा दष्टाधरश्रीः कुचकलशरुचा हारिता हारयष्टिः ।
काञ्ची काञ्चिद्गताशां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः
पश्यन्ती चात्मरूपं तदपि विलुलितस्रग्धरेयं धिनोति ॥१५॥
ईषन्मीलितदृष्टि मुग्धहसितं सीत्कारधारावशाद्
अव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसद्दन्तांशुधौताधरम् ।

येति भावः एतेन पार्वत्या अपि राधायाः सौन्दर्यमधिकमिति व्यज्यते । इत्यहं मन्ये इत्यम् एवम्भूताभिः पूर्वकथाभिः पुराहसकथनैः अन्यमनस्कः कामिप्रलिप्तायाः राधायाः वामाङ्गं हृदयवामभागं स्थितं वसनं विक्षिप्य अपनीय स्तनकोरकयोः कुचकुड्मलयोः उपरि अधन्तो विकसन्ती नेत्रे यस्य तथाभूतः हरिः वः युष्मान् भक्तानिति भावः, पातु रक्षतु ॥ १४ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

व्यालोल इति । यदि चेति अध्याहार्यं यदि च केशपाश व्यालोलः इतस्ततो विक्षिप्तः, अलकैः चूर्णकुन्तलैः तरलितं चञ्चलतां गमितं कपोलौ गण्डदेशौ स्वेदेन घर्मजलेन लोलौ व्याप्तौ दष्टा दशनक्षता अधरश्रीः अधरशोभा स्पष्टा, हारयष्टिः मुक्ताहारः कुचकलशरुचा स्तनकलशोपरि स्थिति अनितया कान्त्या हारिता परित्यक्ता [illegible] त्यादिति भावः, काञ्ची मेखला काञ्चित् आशां दिशं गता, तदपि [illegible] इयं राधा सद्यः तत्क्षणात् पाणिना हस्तेन स्तनजघनपदम् आच्छाद्य विलुलितां विक्षिप्तां स्रजं मालां धारयतीति तथोक्ता आत्मरूपं [illegible] पूर्वोक्तप्रकारं पश्यन्ती सती धिनोति कान्तं प्रीणयतीत्यर्थः । स्रग्धरा-नामकं वृत्तमिदम् ॥ १५ ॥

ईषदिति । मन्मथः सौभाग्यवान् जनः श्रीमान् [illegible] उत्तुङ्गयोः पयोधरयोः स्तनयोः उपरि परिष्वङ्गात् [illegible] यः पुलकितः आनन्दातिशयः तेन विशङ्का [illegible] [illegible]

श्वासोत्कम्पिपयोधरोपरि परिष्वङ्गात् कुरङ्गीदृशो
हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसहतनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥ १६ ॥
अथ सा निर्गता बाधा राधा स्वाधीनभर्तृका ।
निजगाद रतिक्लान्तं कान्तं मण्डनवाञ्छया ॥ १७ ॥
इति च सहसा प्रीतं सुरतान्ते मानितातिखिन्नाङ्गी
राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ १८ ॥

अथ चतुर्विंशः प्रबन्धः ।

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

कुरु यदुनन्दन ! चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे
मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलशसहोदरे ।

तदुपश्यालापायाः कुरङ्गीदृशः हरिणाक्ष्याः कान्तायाः ईषत् मीलिता मुकुलिता दृष्टिर्यस्य तत् मुग्धं सुन्दरं हसितं यस्य तथाभूतं सीत्कारधारात् अव्यक्तेन अस्फुटेन आकुलेन असम्बद्धेन केलिकाकुलक्रीड़ाजनितध्वनिविकारेण विलसद्भिः दन्तांशुभिः धौतः क्षालित अधरः यस्य तादृशम् आननं धयति पिबति ॥ १६ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं निर्गता निरस्ता बाधा कामपीड़ा यस्याः तादृशी स्वाधीनभर्तृका स्वाधीनः स्ववशः भर्त्ता यस्याः तथाभूता राधा मण्डनवाञ्छया अलङ्करणाभिलाषेण रतिक्लान्तमपि कान्तं निजगाद । स्वाधीनभर्तृकालक्षणं यथा यस्य कराहृतैव स्वं परवशायाते । सम्मुखेनैव कान्तेन क्रीड़ेत् स्वाधीनभर्तृकेति ॥ १७ ॥ अनुष्टुप् छन्दः ।

इति चेति । सुरतान्ते सम्भोगावसाने अतिखिन्नम् अङ्गं यस्याः तादृशी मानिता कान्तेन सम्मानं प्रापिता राधा सहसा प्रीतं गोविन्दं आनन्देन सादरं आदरेण चेत्यर्थः इति वक्ष्यमाणरूपम् इदं वचनं जगाद बभाषे ॥ १८ ॥ आर्यावृत्तम् ।

कुरु इति । हृदयानन्दने यदुनन्दने क्रीड़ति सति सा राधा

निजगाद सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥ १९ ॥

अलिकुलगञ्जनमञ्जनकं रतिनायकसायकमोचने
त्वदधरचुम्बनलम्बितकज्जलमुज्ज्वलय प्रिय ! लोचने ।
'निजगाद सा' ॥ २० ॥

नयनकुरङ्गतरङ्गविकासनिरासकरे श्रुतिमण्डले ।
मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश ! निवेशय कुण्डले ॥
'निजगाद सा' ॥ २१ ॥

भ्रमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम सम्मुखे ।
जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे ।
'निजगाद सा' ॥ २२ ॥

निजगाद । हे यदुनन्दन ! चन्दनादपि शिशिरतरेण अतिशीतलेन करेण तवेति शेषः अत्र मदोभवस्य कामस्य मङ्गलकलशसहोदरे मङ्ग-लिकपूर्णकुम्भसदृशे पयोधरे स्तने मृगमदपत्रकं कस्तूरिकापत्रावलिं कुरु विरचय ॥ १९ ॥

अलीति । हे प्रिय ! रतिनायकस्य कामस्य सायकं शरं कटाक्ष-रूपमिति भावः मुञ्चति क्षिपतीति तथोक्ते लोचने नयने ममेति शेषः अलिकुलगञ्जनमञ्जनकं भ्रमरसमूहतिरस्कारकं तव अधराभ्यां चुम्बनेन लम्बितं नमितं कज्जलम् उज्ज्वलय पूर्ववत् विधेही-त्यर्थः ॥ २० ॥

नयनेति । हे शुभवेश ! नयनमेव कुरङ्गः मृगविशेषः तस्य यः तरङ्ग विकासः उल्लम्फनम् गमनं अतिविस्तार इति भावः तस्य निरोध-करे प्रतिरोधके मनसिजस्य कामस्य यः पाशः बन्धनरज्जुः तस्य विलासं शोभां धरतीति तथोक्ते श्रुतिमूले कर्णमूले कुण्डले [illegible] इति भावः निवेशय अर्पय ॥ २१ ॥

भ्रमरेति । हे नाथ ! मम सम्मुखे कमलं जितं कमलं येन

श्रीजयदेववचसि शुभदे हृदयं सदयं कुरु मङ्गले ।
हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितकलिकलुषज्वरखण्डने
"निजगाद सा" ॥ २६ ॥

इति चतुर्विंशः प्रबन्धः ।

रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयो
र्घटय जघने काञ्चीमञ्च स्रजा कबरीभरम् ।
कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरौ
इति निगदितः प्रीतः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ॥ २७ ॥
पर्य्यङ्कीकृतनागनायकफणाश्रेणीमणीनाङ्गणे
संक्रान्तप्रतिबिम्बसंकलनया बिभ्रद्वपुर्विक्रियाम ।
पादाम्भोरुहधारिवारिधिसुतामक्ष्णां दिदृक्षुः शतैः
कायव्यूहमिवाचरन्नुपचिताकूतो हरिः पातु वः ॥ २८ ॥

कामागारे इत्यर्थः सुन्दरे मम जघने मणिरशनां रत्ननिर्मितकाञ्ची वसनम् आभरणानि च वासय यथास्थानं स्थापय ॥ २५ ॥

श्रीति । शुभदे श्रीजयदेवभणिते हरिचरणयोः स्मरणमेव अमृतं तेन निर्मितम् उत्पादितं कलिकलुषज्वरस्य कलिजनितपापसन्तापस्य खण्डनं येन तस्मिन्, मङ्गले मङ्गलरूपे श्रीजयदेववचसि हृदयं सदयम् अनुरक्तं कुरु । पाठकं प्रति उक्तिरियम् ॥ २६ ॥

रचयेति । कुचयोः स्तनयोः पत्रं चित्रविशेषं रचय, कपोलयोः गण्डयोः चित्रं कुरुष्व, जघने काञ्चीं घटय, स्रजा मालया कबरीभरं केशपाशं अञ्च अलङ्कुरु पाणौ वलयश्रेणीं कलय अर्पय, पदे चरणे नूपुरौ कुरु देहि इति राधया निगदितः पीताम्बरः अपि प्रीतः सन् तथा कृतत् राधोक्तं सर्वं अकरोत् ॥ २७ ॥ हरिर्वो रक्षतु ।

आशिषा सर्गमुपसंहरति । पर्य्यङ्कीकृतस्य नागनायकस्य [illegible]
फणाश्रेणीनां ये मणयः रत्नानि तेषां मध्ये सङ्क्रान्त [illegible]

यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानञ्च यद्वैष्णवम्
यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वमरचना काव्येषु लीलायितम्।
तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः
सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः॥ २९॥
श्रीभोजदेवप्रभवस्य राधादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य।
पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु॥ ३०॥

बिम्बस्य प्रतिकृतेः कलकनया संस्थानेन वपुषः विक्रियां शरीरपर-
म्परां बिभ्रत् धारयन् अपचितः इति मतः आकूतः सुरताभिलाषः
यस्य तादृशः 'दिदृक्षुरित्यर्थः' पादाम्भोरुहधारिणी चरणकमलसेविनी
या वारिधिसुता लक्ष्मीः ताम् अक्ष्णां शतैः नेत्रशतैः दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः
अतएव कायव्यूहं शरीरसमूहमिव आचरन् हरिः वः युष्मान् पातु
रक्षतु ॥ २८ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

यदिति। जयदेवकवेः गान्धर्वकलासु सङ्गीतविद्यासु यत् कौशलं
नैपुण्यं यच्च वैष्णवं विष्णुविषयम् अनुध्यानं चिन्तनं यदपि शृङ्गा-
रस्य रसस्य विवेकः सम्भोगविप्रलम्भादिविषयः तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं
तस्य रचना, यत् काव्येषु लीलायितं विलसितम् अस्तीति शेषः
कृष्णे एकतानः एकाग्रः आत्मा चित्तं यस्य तादृशस्य कृष्णार्पितमनसः
जयदेवपण्डितकवेः श्रीगीतगोविन्दतः तत् सर्वं सानन्दाः सुधियः
विद्वांसः परिशोधयन्तु ॥ २९ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

श्रीति। श्रीभोजदेवः प्रभवः यस्य तस्य श्रीभोजदेवसुतस्य इत्यर्थः,
राधानाम्नी देवी तस्याः सुतस्य श्रीजयदेवकस्य श्रीगीतगोविन्दकवित्वं
कविता अखण्डा राधाकृपया इति भावः। सह गीतः कीर्त्तितः गोविन्दः
यत्र तादृशं तदाख्यमित्यर्थः काव्यं पराशरादयः ये प्रियाः बन्धवः
तेषां वर्गः तस्य कण्ठे अस्तु विराजताम् ॥ ३० ॥ उपजातिवृत्तम्।

ाध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे! कर्कशासि
ाक्षे! द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत! मृतमसि क्षीर! नीरं रसस्ते।
ाकन्द! क्रन्द कान्ताधर! धरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावं
ावच्छृङ्गार सारस्वतमिह जयदेवस्य विष्वग्वचांसि ॥ २१ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे स्वाधीनभर्तृकावर्णने सुप्रीत
पीताम्बरो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

साध्वीति। इह संसारे विष्वक् सर्वाणि वचांसि यावत् शृङ्गार-सारस्वतं शृङ्गाररसमन्दीयं भावं यच्छन्ति प्राप्नुवन्ति आदर-णीयानि भवन्तीति भावः, हे माध्वीक! मधो! भवतः चिन्ता साध्वी न भवति कोऽपि त्वां साधु न मन्यते इति भावः, हे शर्करे! त्वं कर्कशा असि, हे द्राक्षे! के जनाः त्वां द्रक्ष्यन्ति, हे अमृत! त्वं मृतम् असि, हे क्षीर! ते रसः नीरं जलं, हे माकन्द! आम्र! त्वं क्रन्द रोदनं कुरु, हे कान्ताधर! प्रियाया अधरप्रदेश! अस्-पृहणीय इति भावः त्वं धरणितलं पातालं गच्छ। श्रीजयदेव-कवेः काव्यामृतपानेन परितृप्ताः सुधियः अन्यान् रसान् नाद्रियन्ते इति भावः ॥ २१ ॥ स्रग्धरावृत्तम्।

इति द्वादशः सर्गः।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता
गीतगोविन्दकाव्यस्य विवृतिः समाप्ता।

समाप्तः ग्रन्थः।

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
২০ নম্বর কামারপাড়া লেন